

नेपाली र बाहिड भाषाको क्रियापदको तुलनात्मक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत
नेपाली केन्द्रीय विभागको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौँ
पत्रको प्रयोजनका निम्ति
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

प्रकाश राई

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाडौँ

२०६५

शोधनिर्देशक
प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम

नेपाली र बाहिङ भाषाको क्रियापदको तुलनात्मक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत
नेपाली केन्द्रीय विभागको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं
पत्रको प्रयोजनका निम्ति
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
प्रकाश राई
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौं
२०६५

त्रिभुवन विश्वविद्यालय,
नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर

स्वीकृतिपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत विश्वविद्यालय क्याम्पसका छात्र **श्री प्रकाश राई**ले त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुरको स्नातकोत्तर तह एम.ए. नेपाली विषयको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गर्नुभएको **नेपाली र बाहिड भाषाको क्रियापदको तुलनात्मक अध्ययन** शीर्षकको शोधपत्र सोही प्रयोजनका लागि स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

हस्ताक्षर

१. प्रा. राजेन्द्र सुवेदी
(विभागीय प्रमुख)

.....

२. प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम
(शोधनिर्देशक)

.....

३.
(बाह्य परीक्षक)

.....

मिति : २०६५/०४/

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

नेपाली र बाहिड भाषाको क्रियापदको तुलनात्मक अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र एम.ए दोस्रो वर्षका छात्र प्रकाश राईले मेरा निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । परिश्रमपूर्वक तयार पारिएको यस शोधकार्यबाट म सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

मिति: २०६५/०४/

.....
डा. देवीप्रसाद गौतम
प्राध्यापक
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर
काठमाडौं, नेपाल

मिति: २०६५/०४/१९

श्रीमान् अध्यक्ष ज्यू,
जिमी (राई) उत्थान समाज (सोलु)
केन्द्रीय कार्य समिति, काठमाडौं, नेपाल

विषय:- सहयोग गरी दिन हुन ।

महाशय,

प्रस्तुत विषयमा यो निवेदन गर्दछु की मैले उच्च शिक्षा हासिल गर्ने क्रममा त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुरको मानविकी तथा समाजशास्त्र नेपाली केन्द्रीय विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर तहको दोस्रो वर्षको दसौपत्रको शोधकार्यमा **नेपाली र बाहिड भाषाको क्रियापदको तुलनात्मक अध्ययन** शीर्षकमा शोध प्रस्तावना पारित गरी शोधकार्य गर्दै गरेको सहर्ष जानकारी गराउँदछु । यस शोधपत्र बाहिड (राई) भाषा र व्याकरणको क्षेत्रमा एक उल्लेखनीय कार्य भएकोले त्यस संस्थामार्फत् आर्थिक, सामाजिक, भौतिक र नैतिक सहयोगका लागि शोध प्रस्तावना यसै साथ संलग्न राखी सहयोगको लागि अनुरोध गर्दछु ।

सहयोगका लागि धन्यवाद !

निवेदक

प्रकाश राई

नेचा बतासे, सोलुखुम्बु

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र मैले आदरणीय गुरु प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतमज्यूको कुशल निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । शोधपत्र लेखनका सिलसिलामा विविध व्यस्तताका बीच पनि आफ्नो अमूल्य समय निकाली आवश्यक सहयोग र निर्देशन दिनु भई यसको परिष्कार, परिमार्जनका लागि प्रेरणा तथा प्रोत्साहन प्रदान गर्नु भएकोमा उहाँप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

यसैगरी शोधप्रस्ताव स्वीकृत गरी शोधकार्यमा अग्रसर हुने अवसर दिनुभएकोमा विभागीय प्रमुख गुरु प्रा. राजेन्द्र सुवेदी प्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

यसैगरी शिक्षा क्षेत्रमा सदा उदारताका साथ उच्च शिक्षा हासिल गर्नका निमित्त सदैव सुअवसर प्रदान गर्दै र सधै अध्ययनका लागि प्रेरणा र प्रोत्साहन दिदै यहाँसम्म पुऱ्याउनुहुने ममतामयी आमा पूर्णमाया राई, बुवा मिनबहादुर राई र अन्य परिवारका सदस्य, मणि मामा र रीता माइजू लगायत चिनजानमा हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । साथै शोधपत्रको पूर्वसन्ध्यादेखि साथ र सहयोग पुऱ्याई रहनुहुने लिब्जु-भुम्जु त्रिभाषिक त्रैमासिक पत्रिकाका सम्पादक तथा कान्तिपुर दैनिकका उप-सम्पादक सहृदयी दाजु गणेश राईको अतुलनीय सहयोग प्रति ऋणी बन्दै आभार टर्क्याउछु । त्यस्तै शोध कार्यको सिलसिलामा आवश्यक शोधपत्र, पुस्तक, पत्रपत्रिकाहरू उपलब्ध गराई अध्ययन र सामग्री सङ्कलनमा सुविधा मिलाई दिने केन्द्रीय पुस्तकालय, कीर्तिपुर र किरात राई यायोक्खा केन्द्रीय कार्यसमिति, कोटेश्वर परिवारप्रति हार्दिक आभार प्रकट व्यक्त गर्दछु । यस शोधपत्रलाई पूर्णता दिनका लागि दिदी प्रेमकुमारी राई, पुसै जयकुमार राई र श्रीमती चन्द्रकुमारी राई आदर्श व्यक्ति हुनुहुन्छ । यसरी नै बाहिड भाषाको शब्दहरूकोबारेमा जानकारीमा सहयोग पुऱ्याउनु हुने साथी प्रशान एलुड राई, रिन्जी राई, मणिराज किराती धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ ।

यस शोधपत्रलाई शुद्धसँग टङ्कन गरी सहयोग पुऱ्याउने क्रिएटिभ कम्प्युटर सेन्टर, कीर्तिपुरकी अस्वी के.सी.लाई धन्यवाद नदिइरहन सकिदैन । त्यस्तै गरी शोधपत्रलाई यथासम्भव शुद्ध र स्तरीय बनाउनमा व्यस्त समयलाई उपलब्ध गराई उत्प्रेरणा प्रदान गर्नु हुने गुरु प्राचार्य हुत्तराज बस्नेतज्यू र श्री हिमाल दर्शन उच्च मा.वि.,सोलु, परिवारका साथ शिखर संगम नेपाल, जिमी (राई) उत्थान समाज (सोलु), केन्द्रीय कार्यसमिति, काठमाडौं र बाहिड किरात मुलुखिम, केन्द्रीय कार्यसमिति, काठमाडौं प्रति कृतज्ञता व्यक्त गर्ने पछै मैले ।

अन्त्यमा यो शोधपत्र समुचित मल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

मिति: २०६५/०४/

.....
प्रकाश राई

एम. ए. (दोस्रो वर्ष)

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रि.वि.कीर्तिपुर, काठमाडौं

विषसूची

पृष्ठ

अध्याय एक

शोधपरिचय

१.१ शोधशीर्षक	१
१.२ शोधकार्यको प्रयोजन	१
१.३ विषय प्रवेश	१
१.४ शोध समस्या	२
१.५ शोधकार्यको उद्देश्य	३
१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन	४
१.७ पूर्वकार्यको समीक्षा	४
१.८ शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व	७
१.९ शोधकार्यको विधि	८
१.१० शोधकार्यको रूपरेखा	८

अध्याय दुई

क्रियापद

२.१ क्रियापदको बनोट	९
२.१.१ धातुमा प्रत्यय लागेर बन्ने क्रियापद	१०
२.१.१.१ धातुका प्रकारहरू	११
२.१.१.१.१ स्वरान्त धातु	११
२.१.१.१.२ व्यञ्जनान्त धातु	१२
२.१.१.१.३ अकर्मक धातु	१३
२.१.१.१.४ सकर्मक धातु	१४
२.१.१.१.५ प्रेरणार्थक धातु	१६

२.१.२ नामपदमा प्रत्यय लागेर बन्ने क्रियापद	१७
२.१.३ विशेषणपदमा प्रत्यय लागेर बन्ने क्रियापद	१७
२.१.४. क्रियामा क्रिया जोडिएर बन्ने क्रियापद	१८
२.१.५ आगन्तुक धातुबाट बन्ने क्रियापद	२०
२.२ क्रियापदका किसिम	२०
२.२.१ कर्मकता/वाक्यात्मक आधारमा क्रियापद	२२
२.२.१.१ सकर्मक क्रियापद	२२
२.२.१.२ अकर्मक क्रियापद	२४
२.२.१.३ पूरकापेक्षी क्रियापद	२५
२.२.२ संरचनात्मक आधारमा क्रियापद	२५
२.२.२.१ सरल क्रियापद	२५
२.२.२.२ संयुक्त/मिश्रित क्रियापद	२६
२.२.३ समापकको आधारमा क्रियापद	२८
२.२.३.१ समापिका क्रियापद	२८
२.२.३.२ असमापिका क्रियापद	२९
२.२.४ कालिक आधारमा क्रियापद	२९
२.२.४.१ पूर्वकालिक क्रियापद	२९
२.२.४.२ उत्तरकालिक क्रियापद	३०

अध्याय तीन

क्रियाका कोटिहरू

३.१ लिङ्ग	३१
३.२ वचन	३५
३.३ पुरुष	४१
३.३.१ प्रथम पुरुष	४२
३.३.२ द्वितीय पुरुष	४३

३.३.३ तृतीय पुरुष	४४
३.४ काल सङ्केतक क्रियापद	४६
३.४.१ भूतकालिक क्रियापद	४८
३.४.२ अभूतकालिक क्रियापद	५१
३.५ पक्ष सङ्केतक क्रियापद	५५
३.५.० सामान्य सङ्केतक क्रियापद	५६
३.५.१ अपूर्ण सङ्केतक क्रियापद	५७
३.५.२ पूर्ण सङ्केतक क्रियापद	५९
३.५.३ अभ्यस्त सङ्केतक क्रियापद	६२
३.५.४ अज्ञात सङ्केतक क्रियापद	६३
३.६ भाव सङ्केतक क्रियापद	६५
३.६.१ सामान्यर्थक सङ्केतक क्रियापद	६६
३.६.२ आज्ञार्थक/विद्यथर्क सङ्केतक क्रियापद	६८
३.६.३ सम्भावनार्थक सङ्केतक क्रियापद	६९
३.६.६ प्रश्नार्थक सङ्केतक क्रियापद	७२
३.७ आदर सङ्केतक क्रियापद	७३
३.७.१ सामान्य आदर सङ्केतक क्रियापद	७४
३.७.३ उच्च आदर सङ्केतक क्रियापद	७५
३.८ अकरण सङ्केतक क्रियापद	७६
३.९ क्रियापदका काल, पक्ष र भावको अन्तरसम्बन्ध	७९

अध्याय - चार

सारांश, निष्कर्ष

४.१ सारांश	८३
४.२ निष्कर्ष	८६
सन्दर्भसूची	८९

सङ्क्षेपीकरणसूची

अ.	-	बाहिड भाषाका रूप र संरचना
आ.	-	नेपाली भाषाका रूप र संरचना
ई.	-	ईस्वी संवत्
एक.	-	एकवचन
क्र.सं.	-	क्रमसङ्ख्या
डा.	-	डाक्टर
ते.सं.	-	तेस्रो संस्करण
दो.सं.	-	दोस्रो संस्करण
द्वि.	-	द्विवचन
ने.रा.प्र.प्र.	-	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
पु.	-	पुलिङ्ग
पृ.	-	पृष्ठ
प्र.सं.	-	प्रथम संस्करण
प्रा.	-	प्राध्यापक
वि.सं.	-	विक्रम संवत्
सा.प्र.	-	साभा प्रकाशन
स्त्री.	-	स्त्रीलिङ्ग
त्रि.वि.	-	त्रिभुवन विश्वविद्यालय

चिह्नप्रयोग

/	-	वा, र, अथवा
∅	-	शून्य रूप
—	-	जोड वा योजक
>	-	अगाडि देखाइएका व्युत्पन्न रूप
	-	बाहिड भाषाको नेपाली अनुवाद
()	-	वाक्यको अधिल्लो व्युत्पन्न रूप
”	-	माथिकै
—	-	बाहिड र नेपाली भाषाको एउटै रूप

अध्याय एक

शोधपरिचय

१.१ शोधशीर्षक

प्रस्तुत शोधकार्यको शीर्षक “नेपाली र बाहिड भाषाको क्रियापदको तुलनात्मक अध्ययन” रहेको छ ।

१.२ शोधकार्यको प्रयोजन

प्रस्तुत शोधकार्यको प्रयोजन त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा समाजिकशास्त्र सङ्काय नेपाली केन्द्रीय विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर तहको दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रका आवश्यकता परिपूर्ति गर्नका लागि रहेको छ ।

१.३ विषयप्रवेश

मानव सभ्यताको उच्चतम उपलब्धि भाषालाई मान्न सकिन्छ । भाषाको माध्यमले एकले अर्काको भावना र विचारलाई बुझ्दछ । यही विचार विनिमयको माध्यम भाषा मानवीय महत्त्वको धरोहर भएर रहेको छ । भाषा स्वतन्त्र विषय हो यो स्वइच्छिक भएकै कारणले संसारमा करिब ६ हजारभन्दा बढी भाषाहरू चलन-चल्तीमा (अस्तित्व) रहेका पाइन्छन् । यसरी भाषा अलग-अलग हुनुमा भौगोलिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक तथा शैक्षिक पक्षले मुख्य भूमिका राखेको हुन्छ । यी विविध कारणले गर्दा एउटै भाषामा समेत विभिन्न भाषिकाहरूको जन्म हुन पुगेका हुन्छन् भने भाषिका कालान्तरमा ‘क्रोओन’ हुँदै आफ्नो छुट्टै पहिचान भएको ‘पिजिन’ को रूपमा अर्को अलगै अस्तित्वको भाषाका रूपमा समेत विकास भएको नमुनाहरू संसारमा पाउन सकिन्छ ।

सामान्यतया संसारका सबै भाषाका आफ्नै वर्ण, शब्द, अर्थ, वाक्य र व्याकरण व्यवस्था रहेको पाइन्छ । यी कुराहरूले भाषिक भिन्नतालाई पहिल्याउँछ । भाषिक व्यवस्थाको अध्ययन गर्ने सूत्र व्याकरणिक आधारहरू नै हुन् । त्यसमा पनि व्याकरणिक कोटि मुख्य हुन आउँछ । व्याकरणिक कोटिहरूमा लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, भाव, पक्ष, आदर,अकरण आदि रहेका छन् । यी कोटिहरू क्रियापदसँग प्रत्यक्ष अन्तरसम्बन्धित रहन्छन् । यही अन्तरसम्बन्धलाई देखाउँदै नेपाली र बाहिङ भाषा बीचको क्रियापद गठनमा के-कस्ता समानता र असमानता छन् त्यही भाषिक विश्लेषण यस शोधकार्यमा गरिएको छ । नेपाली भाषा भारोपेली र बाहिङ भाषा भोट बर्मेली भाषा परिवारका भिन्न भाषाहरू हुन् । यस शोधकार्यमा यही फरक भाषा परिवारका यी दुई भाषा नेपाली र बाहिङको क्रियापदहरूमा रहेका भाषिक समानता र असमानताको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

१.४ शोधसमस्या

नेपाल एक विविधताले भरिभराउ सुन्दर मुलुक हो । बहुभाषा, बहुजाति, बहुसंस्कृति, बहुसंस्कारले भरिएको यो मुलुकको बहुभाषा एक निधी हो । भाषा मानव जातिको पहिचान र सभ्यता दुवै हो । यसरी जातीय पहिचानको उच्च धरोहर मानिने भाषा पछिल्लो समयमा आएर कतिपय लोपोन्मुख अवस्थामा रहेका पाइन्छन् ।

बाहिङ भाषा नेपालको राष्ट्रिय भाषामध्ये एक जीवित भाषा हो । बाहिङ भाषा नेपालको पूर्वी क्षेत्रमा बसोवास गर्ने बाहिङ राई/किरातीको मातृभाषा हो । राई/किराती भित्र पनि २८ भाषाहरू अस्तित्वमा रहेको तथ्य भाषाविद् डा. नोवल किशोर राईले बताएका छन् । यी भाषा समूहहरूमध्ये बाहिङ भाषा एक प्रमुख भाषा हो । यो भाषा नेपालको पूर्वी-उत्तरी क्षेत्रमा बोलिन्छ । यो भाषा भोट-बर्मेली भाषा परिवार अन्तर्गत पर्दछ । यस भाषा बाहिङ (राई) समुदायमा आजसम्म मजबुद सजीव अस्तित्वमा रहनुले

पनि यसको जीवनता आभाष गराउँछ । बाहिड भाषी राई/किरातीहरू यही आफ्नो मातृभाषा बाहिडमा जन्मदेखि मृत्युपर्यन्तसम्मका सम्पूर्ण संस्कार लगायत दैनिक व्यवहारका कामकाज सञ्चालन गर्दै एक अर्का बीचको विचार विनिमय गर्दै आएका छन् । मोरिन वि.लीका अनुसार “बाहिड भाषाको महत्वपूर्ण पक्ष बाहिड भाषाको मजबुद सजीवता नै हो । यो जीवनताले सम्प्रदायमा आधारित बाहिड भाषा विकास कार्यक्रम स्वामित्व र दीगो विकासको सम्भावनालाई इङ्कित गर्छ ” । यस्तो सम्बृद्धशाली गौरव बोकेको भाषाको गहन अध्ययन हुन जरुरी एकातिर छँदैछ भने यसको व्याकरणात्मक अध्ययन पनि एक वाञ्छनीय कार्य नै हो । यस भाषामा हाल देखिएका समस्याहरूलाई निम्नअनुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

क) नेपाली र बाहिड भाषाको क्रियापदको बनोट र किसिममा के कस्तो समानता र असमानता पाइन्छ ?

ख) नेपाली र बाहिड भाषालाई क्रियाका कोटिहरूमा पाइने समानता र असमानताको अवस्था के कस्ता रहेको छ ?

यी यस्ता माथि उल्लेखित समस्याहरू बाहिड भाषामा रहेका छन् । यस शोधकार्य भने नेपाली र बाहिड भाषाका क्रियापदको बीचमा तुलनात्मक अध्ययन तर्फ केन्द्रित रहेको छ ।

१.५ शोधकार्यको उद्देश्य

यस शोधकार्यको उद्देश्यहरू निम्नलिखित रहेका छन् -

क) नेपाली र बाहिड भाषाको क्रियापदको बनोट र किसिममा पाइने समानता र असमानताको विश्लेषण गर्नु ।

ख) नेपाली र बाहिड भाषालाई क्रियाका कोटिहरूमा आधारमा पाइने समानता र असमानता पहिल्याउनु ।

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन

नेपाली र बाहिड भाषाको क्रियापदको तुलनात्मक अध्ययन शीर्षक रहेको प्रस्तुत शोधकार्य क्रियापदको वनोट र किसिम, व्याकरणात्मक कोटिहरू (लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, पक्ष, भाव, आदर, अकरण) मा केन्द्रित रही क्रियापदको अध्ययन विश्लेषण गरिएकोछ । यस शोधपत्रमा बाहिड भाषाको नेचाली भाषिकाको प्रयोग गरिएको छ । त्यसै गरी यस शोधकार्यको अध्ययन क्षेत्र सोलुखुम्बू जिल्लाको नेचा बतासे गा.वि.स. र सल्यान गा.वि.स. रहेका छन् ।

१.७ पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपालको पूर्वी-उत्तरी भेगमा बोलिने बाहिड भाषा भोट-बर्मेली भाषा परिवार समूहमा पर्ने एक भाषा हो । यस भाषाको अध्ययन केहि स्वदेशी तथा विदेशी भाषाशास्त्रीहरूले गर्दै आएका पाइन्छ भने केही जातीय सङ्घ-संस्थाहरूले यस भाषाका बारेमा खोज अनुसन्धानमूलक लेख र शब्दावलीहरू प्रकाशनमा ल्याएका पाइन्छन् ।

भाषाविद् हर्डसनले राई/किराती भाषालाई छैटौँ शताब्दीदेखि अस्तित्वमा रहेको बताउँदै बाहिड भाषालाई एक प्रमुख भाषाका रूपमा प्रस्तुत गर्दै यसको व्याकरणको समेत अध्ययन गरेको पाइन्छ ।

गर्ड हल्सनले ^३ द राई अफ इष्टन नेपालमा राई/किराती भाषाहरूलाई वर्गीकरण गर्दै बाहिड भाषालाई पूर्वी किरातीको केन्द्रीय सदस्य भाषाको रूपमा चर्चा गरेका छन् । अन्य किराती भाषाहरू थुलुङ, सुनुवार, वाम्बुले, जेरुङ, खालिङ, दुमी,

^३ गर्ड हल्सन, द राई अफ इष्टन नेपाल: स्थानिक एण्ड लिङ्गवीष्टिक ग्रुपिङ फाइन्डिङ अफ द लिङ्गवीष्टिक सर्भे अफ नेपाल : सिनास : त्रि.वि., कीर्तिपुर, सन. १९९१ ।

तीलुड र चाम्लिड भाषाहरूको बीचमा बाहिड भाषालाई स्थान दिँदै नेचाली र रुम्दाली भाषिको समेत उल्लेख गरेका छन् ।

शेफरले ^६ चिनियाँ तिब्बती भाषा परिवारको पूर्वी-हिमाली भाषा समूहको पूर्वी शाखा अन्तर्गत बाहिड भाषालाई राखेका छन् । बेनेडिक्टले पनि सिनो तिब्बतीयन अ कन्सेप्टसमा तिब्बती करिनको तिब्बती-बर्मी अन्तर्गत बाहिड हायु उपसमूहको समेत उल्लेख गरेका पाइन्छ ।

मोरिन वि.लीले ^७ वायुड राई अ सोसिओल्याङ्गयूष्टिक सर्वेमा बाहिड भाषाको स्थलगत सामाजिक अध्ययन गरी नेचाली, रुम्दाली र तोलोचा तीन भाषिकाहरू देखाएका छन् । उनले बाहिड भाषालाई एक शसक्त र मजबुद सजीवताको भाषा भन्दै यस भाषाको अध्ययन निचोड निकालेकी छिन् । उनले यस भाषालाई अन्य राई/किराती भाषाहरू सुनवार (कोइच), थुलुड, वाम्बुलेसँग समेत तुलनात्मक अध्ययन गरी सामान्य रूपमा क्रमशः ४८, ३९ र ३३ प्रतिशत र विस्तृत रूपमा क्रमशः ११, १० र ५ प्रतिशत समानता रहेको निष्कर्ष समेत निकालेकी छिन् । यस अध्ययनमा उनी भाषाको व्याकरणात्मक अध्ययन नभई भाषा अध्ययनमा केन्द्रित देखिन्छिन् ।

भाषाविद् डा. नोवल किशोर राईले ^८ नेपालमा हालसम्म बोलिने राई भाषाहरू २८ वटा अस्तित्वमा रहेको जानकारी दिनुभएको छ । उहाँका अनुसार आठपहरे, बाहिड, वान्तवा, बेलहरिया, बुङ्गला, चाम्लिड, छुलुड, चौरसिया, छुक्वा, दुमी, पुडमाली, जेरुड, कुलुड, खालिड, लाम्बिछोड, लिङ्खिम, लोहरूड, लुम्वा, याक्खा, मेवाहाड, नाछिरिड, पुमा, फाडदुवाली, साम, साडपाड, तिलुड र थुलुड जस्ता भाषाहरू रहेका छन् ।

^६ रबर्ट शेफर, इन्ट्रोडक्सन टु सिनो-तिब्बत विस्डेन: अटो हारोस्विट्ज फ्रम सक्सपरेन द क्लासिफिकेशन अनतिब्बतवर्मनल्याङ्गयाग्युज, (१९६६ ई.सं.) ।

^७ मोरिन वि.ली, वायुड राई :अ सोसिओल्याङ्गिस्टिक सर्वे, सिनास :त्रि.वि., कीर्तिपुर, २००५ सन ।

^८ किरात राई यायोक्खा, निप्सुड, साकेला विशेषाङ्क, २०५४ जेष्ठ, पृ. ३२ ।

हेमाङ्गराज अधिकारीले^ख समसामयिक नेपाली व्याकरणमा क्रियापदलाई लिङ्ग, वचन र पुरुषका दृष्टिले रूपायित हुने वाक्यको अनिवार्य घटकका रूपमा चिनाएका छन् । त्यसै गरी माधवप्रसाद पोखरेलले^ट क्रियापदलाई वाक्यमा भएका शब्दहरू मध्येको शब्द जुन शब्दमा भाव, काल, पक्ष र वाच्यको भेद जनाउने प्रत्यय जोडिएर आउछ त्यसैलाई क्रियापद भनिन्छ भनी देखाएका छन् ।

धनपति भट्टराईले^ठ नेपाली भाषामा क्रियाका काल, पक्ष र भाव शीर्षकको शोधपत्रमा व्याकरणात्मक भिन्न-भिन्नै कोटि भएर पनि परस्परमा अन्तरसम्बन्ध भई अभिव्यक्ति हुने कुरा देखाउदै क्रियापदमा नीहित काल, भाव र पक्षलाई कालिक, पक्षीय र भावगत आधारमा भिन्न-भिन्नै दृष्टिले हेर्न सकिने व्याख्या विश्लेषण गरेका छन् ।

गणेश राईद्वारा^ड सम्पादित वाम्बुले (राई) भाषा साहित्य र संस्कृति प्रधान त्रिभाषिक त्रैमासिक पत्रिका “लिब्जु-भुम्जु” ले पनि बाहिड भाषा, संस्कार, संस्कृतिको क्षेत्रमा ठूलो योगदान पुऱ्याउँदै आएको छ । लिब्जु-भुम्जुको पूर्णाङ्क १४ बसन्त २०५६ लाई बाहिड राई विशेषाङ्क प्रकाशन गरी बाहिड भाषाको विकासमा विशेष पहल कदमी उठाएको पाइन्छ । यस अङ्कमा ४ वटा बाहिड भाषाका कविता समाविष्ट गर्दै १४४ वर्ष पहिले (सन् १८५७) मा हर्डसन भन्ने विद्वान्ले बाहिड राई भाषाको सूक्ष्म अध्ययन गरी व्याकरण समेत तयार पारेको भन्ने उल्लेख छ ।

यायोक्खाद्वारा^ढ प्रकाशित निप्सुडमा किरात राई भाषा तथा साहित्य परिषद् दमक (भापा)ले स्वदेश सय शब्दः तुलनात्मक भाषा सङ्कलन कार्यक्रम-२०५३ तयार पारी वाम्बुले जेरुड, बाहिड, थुलुड, खालिड, लिलङ्ग, दुमी, कोयू, कुलुड, नाछिरिड

^ख हेमाङ्गराज अधिकारी, समसामयिक नेपाली व्याकरण, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, भोटाहिटी काठमाडौं, तेस्रो संस्करण २०६२ ।

^ट माधवप्रसाद पोखरेल, नेपाली वाक्य व्याकरण ने. रा.प्र.प्र., कमलादी, प्रथम संस्करण २०५४ ।

^ठ धनपति भट्टराई, नेपाली भाषामा क्रियाका काल पक्ष र भाव, एम. ए. शोधपत्र, त्रि.वि. कीर्तिपुर । २०५४

^ड गणेश राई, लिब्जु-भुम्जु बाहिडराई विशेषाङ्क, वसन्त, २०५६, पृ. , ३१-३४ ।

^ढ यायोक्खा, निप्सुड वर्ष ४, अङ्क २, साकेला विशेषाङ्क, जेष्ठ २०५४ पृ. ४२-४४ ।

साडपाड, मेवाहाड, चाम्लिड, पुमा, वान्तवा, दुडमाली (खेसाड), याम्फू, याक्खा, लोहारुड बेलहोर, आठपरिया, फाडदुवाले, छिन्तोड, मुगाली, छिलिड, लिम्बु गरी २६ वटा भाषाहरू समावेश गरी तुलना गरिएको छ । यस शब्द सङ्कलन कार्यमा अङ्ग्रेजी र नेपाली भाषालाई आधार मानिएको छ भने अन्य प्रत्येक भाषाको सय शब्द समावेश गर्न खोजिएको भए पनि बाहिड भाषाको ९५ शब्दहरू सङ्कलित छन् ।

जिमी (राई) उत्थान समाज (सोलु)ले ^{३७} प्रभाह स्मारिकामा किरात राई भाषा तथा साहित्य परिषद दमक (भापा) ले सङ्कलन गरेको स्वदेश सय शब्दका अपूर्ण ५ शब्द थपी बाहिड, खालिड, थुलुड, कुलुड, नाछिरिड र सोताड गरी ६ वटा भाषाहरूका सय शब्द सङ्कलक धन खालिडको सङ्कलनमा गरेको पाइन्छ भने सङ्कलक पूर्णसिंह थुलुडले ३६ वटा पशुपक्षीहरूको नाम पनि प्रकाशनमा ल्याएका छन् ।

भाषा विकासको कदमी कार्यक्रममा बाहिड किरात मुलुखिमले २०६२/११/२७ गते काठमाडौंमा बाहिड भाषामा पहिलो कविता प्रतियोगिताको आयोजना गरेको थियो । यसै संस्थाद्वारा प्रकाशित प्रथम स्मारिका बाहिडके मिम्खा २०६३^{३८} ले पनि बाहिड भाषा विकासमा योगदान पुऱ्याएको देखिन्छ । यस स्मारिकामा देवनागरी लिपिमा थुप्रै लेख, कविताहरू बाहिड भाषाका समाविष्ट रहेको पाइन्छ ।

यसरी बाहिड भाषा सम्बन्धी थुप्रै खोजअनुसन्धान र अध्ययनहरू भएको पाइन्छ तर बाहिड भाषाको व्याकरण सम्बन्धी अध्ययन, अनुसन्धान हालसम्म नै खासै भएको पाइँदैन ।

१.८ शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व

समाजमा वा कुनै समुदायमा रहेका जुनसुकै पनि जातिको भाषा, संस्कृति, रीतिरिवाज, धर्म-संस्कार आदि राष्ट्रको अमूल्य निधी हुन् । त्यसो त कुनै पनि जातिको सभ्यता थाहा पाउन त्यस जातिको भाषा जान्न आवश्यक छ । यही शिलशिलामा

^{३७} जिमी (राई) उत्थान समाज (सोलु), प्रभाह स्मारिका, वि.सं. २०६२, पृ. ३७, ४४, ४५ ।

^{३८} बाहिड किरात मुलुखिम, बाहिडके मिम्खा, २०६३, वर्ष १ अङ्क १ ।

बाहिड भाषाको हालसम्म प्राप्य सामग्रीहरू अंग्रेजी र देवनागरी लिपिमा भेटिन्छन् । यस शोधपत्रमा पनि देवनागरी लिपिको नै प्रयोग गरी यस भाषाका भाषिक संरचना, अर्थ र विशेषताहरूलाई आधारभूत सिद्धान्त मानी नेपाली भाषाको क्रियापदसँग बाहिड भाषाको क्रियापदको तुलनात्मक अध्ययन यस शोधकार्यमा गरिएको छ ।

देशी-विदेशी विद्वानहरूले बाहिड भाषाको अध्ययन अन्वेषण गरेको पाइन्छन् । यस भाषाको जति पनि अध्ययनहरू भएका छन् ती सबै भाषिक अध्ययनतिरै केन्द्रित भई भएका छन् । यस भाषाको व्याकरणिक अध्ययन उल्लेख्य रूपमा हालसम्म भएको पाइँदैन । प्रस्तुत शोधकार्य भने व्याकरणको क्षेत्रमा क्रियापदहरूको बनोट, किसिम र व्याकरणात्मक कोटिमा क्रियापदहरूको संरचना र व्यवस्था जस्ता कुराहरूलाई नेपाली भाषाको व्याकरणसँग तुलनात्मक अध्ययनमा केन्द्रित रहेको छ । प्रस्तुत शोधपत्रले व्याकरणको क्षेत्रमा के कति महत्व राख्छ भन्ने कुरा यस तुलनात्मक अध्ययनको क्रममा प्राप्त भाषिक व्यवस्थाबाट प्राप्त नियम उपनियम त्यसै गरी यस शोधकार्यले उठाएको समस्या तथा समाधानका उपायहरूबाट स्वतः प्रस्ट देखिन्छ ।

१.९ शोधकार्यको विधि

प्रस्तुत शोधकार्यमा स्थलगत अध्ययन, भ्रमण, शोधबुझ कार्यलाई प्रमुख शोधविधि बनाइएको छ भने यसका अतिरिक्त समय-समयमा प्रकाशित संबद्ध लेख, रचनाहरूलाई सहायक सामग्रीका रूपमा लिइएका छन् । शोधार्थी स्वयं बाहिड भाषी भएको हुदाँ केहि अग्रज मानुभावको सहयोगमा यस शोधपत्रमा प्रयोग हुने शब्दावलीहरू मौलिक रहेका छन् । यस शोधपत्रको माध्यम नेपाली भाषाको स्तरीय लेख्य र कथ्य भाषा र बाहिड भाषाको स्तरीय कथ्य भाषा हो ।

१.१० शोधकार्यको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रमा चार अध्याय रहेका छन् । शोधपत्रलाई सङ्गठित र व्यवस्थित बनाउने क्रममा ती अध्यायहरूलाई निम्नलिखित ढाँचामा विभाजित गरिएको छ ।

अध्याय एक : शोधपरिचय

अध्याय दुई : क्रियापद
अध्याय तीन : क्रियापदका कोटिहरू
अध्याय चार : निष्कर्ष

अध्याय दुई

क्रियापद

सामान्यतया क्रियापद भन्नाले व्याकरणमा वाक्य संरचनालाई टुङ्ग्याउने शब्द भन्ने बुझिन्छ। यसले (क्रियापदले) कुनै काम हुन्छ, भएको छ वा हुनेछ भनी कार्यको जानकारी दिने काम गर्दछ। क्रियापद नेपाली व्याकरणमा वाक्य गठनको क्रममा प्रायः अन्त्यमा आउने व्यवस्था पाइन्छ। त्यसैले नेपाली र बाहिड भाषामा क्रियापद वाक्य टुङ्ग्याउनीको रूपमै प्रायः प्रयोग हुने व्यवस्था व्याकरणमा रहेको पाइन्छ। त्यसो त क्रियापदले दुवै भाषामा केही गर्नु, हुनु आदि कार्यको स्थिति, प्रक्रिया वा घटनासँग सम्बन्ध राख्दछ र वाक्य वा वाक्य खण्डलाई टुङ्ग्याउने खास पदलाई नै क्रियापद भनिन्छ। क्रियापद विभिन्न तरिकाबाट बन्ने प्रक्रियाहरू छन् र क्रियापद व्याकरणिक कोटिहरू लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, भाव, पक्ष, आदर, अकरण आदिको आधारमा निर्भर रहन्छ तर बाहिड भाषामा भने लिङ्गमा चाहिँ लिङ्गभेद देखिदैन क्रियापदको विस्तृत जानकारी तल प्रस्तुत गरिन्छ।

२.१ क्रियापदको बनोट

क्रियापदले वाक्यमा कार्यव्यापारलाई बुझाउँछ। त्यसैले क्रियापद वाक्यमा अनिवार्य तत्व हो। क्रियापद बिना वाक्य अधुरो रहन्छ। यसरी वाक्य गठनमा महत्वपूर्ण भूमिका राख्ने क्रियापद निर्माण हुने प्रक्रियाहरू सामान्यतया निम्नबमोजिम रहेको पाइन्छ।

१. धातुमा प्रत्यय लागेर बन्ने क्रियापद
२. नामपदमा प्रत्यय लागेर बन्ने क्रियापद
३. विशेषणपदमा प्रत्यय लागेर बन्ने क्रियापद
४. क्रियामा-क्रिया जोडिएर बन्ने क्रियापद

२.१.१ धातुमा प्रत्यय लागेर बन्ने क्रियापद

धातु क्रियापदको मुल आधार हो । धातु अर्थका दृष्टिले स्वतन्त्र रहे पाइन्छ । “यसले (धातुले) क्रियाको अर्थ र समयलाई जनाउँछ ।”^{३६} नेपालीमा धातुलाई मूल वा अव्युत्पन्न धातु र व्युत्पन्न धातु गरी दुई भागमा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ ।

मूल वा अव्युत्पन्न धातु आधारभूत रूपमा स्वरान्त र व्यञ्जनान्त धातुमा वर्गीकरण गरिन्छ, भने व्युत्पन्न धातुमा भने पुनः प्रत्यय जोडिएर निर्माण हुन्छ । यी यस्ता विभिन्न प्रकारका धातुहरूमा प्रत्यय जोडी क्रियापद बन्ने प्रक्रिया नेपाली र बाहिड दुवै भाषामा पाइन्छ ।

जस्तै :

१. अ.	जाप् -	ता	जाप्ता ।
	↓	↓	↓
आ.	खा -	यो	खायो ।
	↓	↓	↓
२. अ.	याक् -	ता	याक्ता ।
	↓	↓	↓
आ.	लेख् -	यो	लेख्यो ।
	↓	↓	↓
३. अ.	ब्लु-	च्यो	ब्लुच्यो ।
	↓	↓	↓
आ.	लड् -	नु	लड्नु ।

^{३६} चूडामणि बन्धु, नेपाली भाषाको उत्पत्ति, साभा प्रकाशन : काठमाडौं ते.सं. २०१६ पृ. ११५ ।

यहाँ बाहिङ १ (अ), २ (अ) र ३ (अ) को जाप्ता, च्यक्ता र ब्लुच्योको आधारतत्त्व धातु जाप्, च्यक् र ब्लु हुन् भने नेपाली १ (आ,) २ (आ), ३ (आ) को खायो, लेख्यो र लड्नु क्रियापदको आधारतत्त्व वा धातु क्रमशः खा, लेख् र लड् हुन भने यसरी धातुमा प्रत्यय लागेर नेपाली र बाहिङ दुबै भाषामा क्रियापद निर्माण हुने व्यवस्था रहेको पाइन्छ ।

धातु पनि बनोटको, कर्मताको, भावका दृष्टिले विभिन्न प्रकारका पाइन्छन् जसको चर्चा तल गरिन्छ ।

२.१.१.१ धातुका प्रकारहरू

२.१.१.१.१ स्वरान्त धातु

स्वरान्त शब्द स्वर+अन्त मिली बनेको छ । जसको अर्थ अन्तिममा स्वरवर्ण भन्ने हुन्छ । त्यसो त जुन धातुको अन्त्यमा स्वरवर्ण आएको छ त्यस्ता धातुलाई स्वरान्त धातु भनिन्छ । “नेपालीमा यस्ता (स्वरान्त) धातुहरू एकस्वरान्त र द्विस्वरान्त गरी दुई भागमा बाँडिएको पाइन्छ ।”^{३४} नेपालीमा भै बाहिङमा पनि स्वरान्त धातुहरू रहेका पाइन्छन् ।

जस्तै :

४.आ. क.	जा -	यो >	गयो ।	
	ख.	लि-	यो >	लियो ।
	ग.	दि-	यो >	दियो ।
	घ.	रु-	यो >	रोयो ।
अ. क.	रा-	ता>	राता । (आयो)	
	ख.	ला-	ता>	लाता । (गयो)
	ग.	पि-	ता>	पिता । (आयो (परबाट))

^{३४} माधुप्रसाद पोखरेल, नेपाली वाक्य व्याकरण ने.रा.प्र.प्र. : कमलादी, काठमाडौं प्र. संस्करण २०२४, पृ. ७ ।

घ. कु- ता > कुता । (आयो (तलबाट))

यहाँ वाक्य ४ (आ) क, ख, ग, घ को क्रियापदहरू क्रमशः गयो, लियो, दियो र रोयोको आधारपद क्रमशः जा, लि, दि, रु धातुहरूको अन्त्यमा स्वरवर्ण आएका छन् । त्यसै गरी बाहिड ४ (अ) क, ख, ग, घ को राता, लाता, पिता, कुताको रा, ला, पि र कु धातुहरू पनि अन्त्यमा स्वरवर्ण भएका धातु हुन् । यहाँ नेपाली भाषामा यो र बाहिडमा ता प्रत्यय लाग्ने गर्दछ । नेपालीको यो प्रत्ययको ठाउँमा बाहिडमा ता प्रत्यय लागेको प्रष्ट छ । यहाँ आएका सबै धातुहरू भने एकस्वरान्त धातुहरू हुन् ।

५. अ. क. आउ- छ > आउँछ ।

ख. पाउ- छ > पाउँछ ।

ग. गाउ- छ > गाउँछ ।

यहाँ ५ (आ) क, ख र ग नेपालीको क्रियापदहरू आउँछ, पाउँछ र गाउँछ क्रियापदका आधारपद क्रमशः आउ, पाउ, गाउ धातुहरूको अन्त्यमा दुईवटा स्वरवर्ण आएको छ त्यसैले यस्ता धातुलाई द्विस्वरान्त धातु भनिन्छ । बाहिडमा यस्ता द्विस्वरान्त धातु पाइँदैन ।

२.१.१.१.२ व्यञ्जनान्त धातु

आधारपद (धातु) को अन्तिम अक्षर व्यञ्जनवर्ण भएमा त्यस्ता धातुलाई व्यञ्जनान्त धातु भनिन्छ । यसरी धातुको अन्त्यमा व्यञ्जनवर्ण संलग्न भएर आउने धातु नेपाली र बाहिड दुबै भाषामा व्यप्त रहेको पाइन्छ ।

जस्तै : .

६. अ. व्याक्- ता > व्याक्ता ।

आ. लेख्- यो > लेख्यो ।

७. अ. निस्- ए > निसे ।

आ. बस्- छ > बस्छ ।
 ८. अ. ग्वाक्- ता > ग्वाक्ता ।
 आ. हिङ्- यो > हिङ्यो ।

यहाँ ६ (अ), ७ (अ) र ८ (अ) मा दिइएका च्याक्ता, निसे, ग्वाक्ता का आधारतत्त्वहरू क्रमशः च्याक्, निस्, ग्वाक् को अन्तिममा व्यञ्जनवर्ण आएका छन् । त्यसै गरी ६ (आ), ७ (आ) र ८ (आ) का क्रियापदहरू लेख्यो, बस्छ, हिङ्यो का धातु लेख्, बस्, हिङ् मा पनि अन्तिममा व्यञ्जनवर्ण रहेकाले यी सम्पूर्ण क्रियापदका धातुहरू व्यञ्जानान्त धातुहरू हुन् ।

२.१.१.१.३ अकर्मक धातु

कुनै कुनै धातुबाट बन्ने क्रियापदहरू त्यस्ता पनि हुन्छन् जसले कार्यव्यापार र फललाई कर्तामा निहित गरी वाक्य निर्माणमा कर्मलाई उपेक्षा गर्दछ । त्यस्ता क्रियापदका धातुलाई अकर्मक धातु भनिन्छ । यो धातु पनि मूल धातु अन्तर्गत नै पर्दछ । “धातुको अर्थमा रहेको फल र व्यापार कर्तामा नै रहन्छ र कर्म देखिदैन भने त्यसलाई अकर्मक धातु भनिन्छ ।”^{३६}

जस्तै :

९. अ. निस्- ए > निसे ।
 आ. बस्- छ > बस्छ ।
 १०. अ. रिस्- ए > रिसे ।
 आ. हाँस्- छ > हाँस्छ ।

यहाँ ९ (अ) १० (अ) का क्रियापद निसे र रिसे त्यस्तै ९. (आ), १० (आ) का बस्छ र हाँस्छ क्रियापदहरूले वाक्यमा आउँदा कर्मको अपेक्षा नराख्न सक्छन् । त्यसैले

^{३६} लेखनाथ गुरागाईं, नेपाली नाम धातुको निर्माण प्रक्रिया, मल्लप्रिन्ट : मैतीदेवी, प्र.सं. २०१३, पृ. ८ ।

यी क्रियापदहरूका धातु क्रमशः निस्, रिस्, बस्, हाँस् हरू अकर्मक धातुहरू हुन् । यी अकर्मक धातुलाई अभ्र प्रस्ट पार्न वाक्यमा हेर्न सकिन्छ ।

जस्तै :

११. अ.	पारुहाड	निस्-ए ।	(पारुहाड निसे ।)
	↓	↓	↓
आ.	पारुहाड	बस्-छ ।	(पारुहाड बस्छ ।)
१२. अ.	इक्शा	रिस्-ता ।	(इक्शा रिस्ता ।)
	↓	↓	↓
आ.	इक्शा	हास्-यो ।	(इक्शा हाँस्यो ।)
१३. अ.	सीता	निस्-ए ।	(सीता निसे ।)
	↓	↓	↓
आ.	सीता	बस्-छ-इ-न् ।	(सीता बस्छिन् ।)

यहाँ वाक्य ११ (अ), १२ (अ), १३ (अ) का क्रियापद निसे, रिसे र निसेले वाक्यमा आउदा कर्मको उपेक्षा गरी क्रियापदको कार्यव्यापारको असर कर्ता पारुहाड, इक्शा र सीतामा पर्न गएको छ । त्यस्तै वाक्य ११(आ), १२(आ), १३(आ) को क्रियापद बस्छ, हाँस्यो र बस्छिन्ले पनि कर्मको उपेक्षा गरी क्रियापदको कार्यव्यापारको असर कर्ता पारुहाड, इक्शा र सीतामा नै पर्न गएको छ, त्यसैले यी सबै क्रियापदहरू यहाँ अकर्मकका रूपमा आएका छन्, यी क्रियापदका आधारपद (धातु)हरू अकर्मक धातु हुन् ।

२.१.१.१.४ सकर्मक धातु

जुन क्रियापदले वाक्य गठनमा कर्मको अपेक्षा राख्दछ, त्यस्ता क्रियापद बन्ने आधारपद (धातु) लाई सकर्मक धातु भनिन्छ । यस्ता धातुहरू पनि मूलधातु अन्तर्गत नै पर्दछन् ।

जस्तै :

१४. अ.	जाप्-	ता >	जाप्ता ।
	↓	↓	↓
आ.	खा-	यो >	खायो ।

१५. अ. ला- ता > लाता ।
 ↓ ↓ ↓
 आ. जा - यो > गयो ।
१६. अ. व्याक्- ता > व्याक्ता ।
 ↓ ↓ ↓
 आ. लेख्- यो > लेख्यो ।

माथि दिइएका सम्पूर्ण क्रियापदहरूले वाक्य निर्माणमा कर्मको अपेक्षा राख्ने गर्दछन् । त्यसैले यी क्रियापदका धातुहरू सकर्मक धातु हुन् । यसलाई प्रस्ट पार्न वाक्यमा तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

१७. अ. राम-ले कलम किन्-यो । (रामले कलम किन्यो ।)
 ↓ ↓ ↓
 आ. राम-मी कलम भाप्-ता । (राममी कलम भाप्ता ।)
१८. अ. हरि-मी जाचो जाप्-ता । (हरिमी जाचो जाप्ता)
 ↓ ↓ ↓
 आ. हरि-ले भात खा-यो । (हरिले भात खायो)
१९. अ. गीता-मी जाचो जाप्-ता । (गीतामी जाचो जाप्ता)
 ↓ ↓ ↓
 आ. गीता-ले भात खा-इ-न् । (गीताले भात खाइन्)

यहाँ १७ (अ) र (आ) का क्रियापद **भाप्ता** र **किन्यो** ले **कलम** कर्मको अपेक्षा वाक्यमा राखेका छन् । त्यसैगरी वाक्य १८ (अ) र (आ) का क्रियापद **जाप्ता** र **खायो** ले **जाचो** र **भात** कर्मको अपेक्षा र कर्ता हरिले विभक्ति **मी** र **ले** को अपेक्षा गरेका छन् । त्यस्तै वाक्य १९ (अ) र (आ) मा **जाप्ता** र **खाइन्** क्रियापदले पनि **जाचो** र **भात** कर्मको अपेक्षतामा वाक्य पूर्ण गराएका छन् । त्यसैले यी सम्पूर्ण क्रियापदका धातुहरू **ला-जा**, **जाप्-खा** सकर्मक धातु हुन् । सकर्मक धातुबाट बनेका क्रियापदहरूका साथमा आउने कर्ताले विभक्ति लिने र नलिने दुवै हुन्छन् साथै बाहिड भाषामा लिङ्ग भेद पाइँदैन भने नेपालीमा लिङ्ग भेद रहेको पाइन्छ (वाक्य १९ हेर्नुहोस्) ।

२.१.१.१.५ प्रेरणार्थक धातु

“प्रेरणाको अर्थ बुझाउन वाक्य वा क्रियाको संरचनामा परिवर्तन गरेर व्युत्पन्न भएको संरचना प्रेरणार्थक धातु हो । प्रेरणार्थक धातु बनाउन कुनै धातु वा प्रतिपादिक पछाडि प्रायः आउ प्रत्यय थप्नुपर्छ ।”^{३४}

वाक्य संरचना निर्माण गर्दा प्रयोग हुने क्रियापद जसले प्रेरणा वा प्रेरित गर्ने वाक्य बन्दछ भने त्यस्ता क्रियापदको धातुलाई प्रेरणार्थक धातु भनिन्छ ।

जस्तै :

२०. आ. क.	पढ्- आउ >	पढाउ ।
ख.	लेख्- आउ>	लेखाउ ।
ग.	रु- आउ >	रुवाउ ।
घ.	घुम्- आउ >	घुमाउ ।
ङ.	गर्- आउ >	गराउ ।

यहाँ २० नेपाली (आ) क, ख, ग, घ र ङ का क्रियापदहरू पढाउ, लेखाउ, रुवाउ, घुमाउ र गराउ ले प्रेरणा वा प्रेरितको अर्थ जनाउने हुँदा यी क्रियापदका आधार पदहरू क्रमशः पढ्, लेख्, रु, घुम् र गर् प्रेरणार्थक धातु हुन् । प्रेरणार्थक धातुमा आउ प्रत्यय लाग्ने गर्दछ । यस्ता प्रेरणार्थक धातुहरू बाहिड भाषामा भने पाइँदैनन् बरु वाक्यमा पातो (लगाउ) शब्द जोडेर भने क्रियापद बन्ने व्यवस्था पाइन्छ ।

जस्तै : २१. बाहिड (अ) तामीलाई जाचो किपातो । (छोरीलाई खाना पकाउन लगाउँ) ।

^{३४} माधवप्रसाद पोखरेल, पूर्ववत्, पृ. ६१० ।

२.१.२ नामपदमा प्रत्यय लागेर बन्ने क्रियापद

कुनै व्यक्ति, ठाउँ वा स्थान, जाति, समूह, वस्तु वा चीज, गुण र भाव आदि बुझाउने शब्द वा पदलाई नामपद भनिन्छ । नामलाई संज्ञा पनि भन्ने गरिन्छ । यस्ता नाम वा संज्ञामा प्रत्यय लागेर पनि क्रियापदहरू निर्माण हुने गर्दछन् । प्रायः नेपालीमा नामपदमा इ, आउ, न्याउ, आई, ई जस्ता प्रत्ययहरू लागेर क्रियापद बन्ने गर्दछन् । यसरी नामपदमा प्रत्यय लागी क्रियापद बन्ने व्यवस्था बाहिड भाषामा पाइँदैन ।

जस्तै :

२०.आ. क.	घिन- आउ-नु >	घिनाउनु ।
ख.	रोग- आउ-नु >	रोगाउनु ।
ग.	फुल- आउ-नु >	फुलाउनु ।
घ.	थुप्रो- आउ-नु >	थुप्राउनु ।
ड.	डर- आउ-नु >	डराउनु ।

यहाँ २१ (आ) क, ख, ग, घ र ड का क्रमशः घिन, रोग, फुल, थुप्रो, डर नामपदमा प्रत्यय जोडिएर क्रमशः घिनाउनु, रोगाउनु, फुलाउनु , थुप्राउनु र डराउनु क्रियापदहरू बनेका छन् । यसरी नामपदमा प्रत्यय जोडी क्रियापद निर्माण हुने व्यवस्था नेपालीमा पाइँएतापनि बाहिड भाषामा यो व्यवस्था पाइँदैन ।

२.१.३ विशेषणपदमा प्रत्यय लागेर बन्ने क्रियापद

नामपदको विशेषता जनाउने पदलाई नै विशेषणपद भनिन्छ । विशेषणपदले नामपदको गुण (यस्तो, उस्तो), परिमाण (यति, उति) संख्या आदिलाई बुझाउने काम गर्दछ । यी यस्ता विशेषणपदहरूमा प्रत्यय लागेर पनि क्रियापद बन्ने गर्दछन् यो व्यवस्था नेपाली भाषा र बाहिड भाषा दुबैमा रहेको पाइन्छ ।

जस्तै :

२२. अ. लाआ- च्यो > लाच्यो ।
आ. अग्लो- इ-नु > अग्लिनु ।
२३. अ. भ्रआ- च्यो > भ्रच्यो ।
आ. लामो - इ-नु > लाम्चिनु ।

यहाँ २२ (अ) लाआ र २३ (अ) भ्रआ विशेषणपदमा च्यो प्रत्यय जोडिएर क्रमशः लाच्यो, भ्रच्यो क्रियापद बनेका छन् भने त्यस्तै २२ (आ) र २३ (आ) मा अग्लो र लामो विशेषणपदमा इ-नु प्रत्यय लागेर अग्लिनु र लाम्चिनु क्रियापद बनेका छन् । यसरी विशेषणपदबाट नेपाली र बाहिड दुवै भाषामा क्रियापदहरू बन्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ ।

२.१.४. क्रियामा क्रिया जोडिएर बन्ने क्रियापद

क्रियापद बनोटका विभिन्न विधिहरूमध्ये क्रियामा-क्रिया जोडिएर क्रियापद बन्ने व्यवस्था पाइन्छ । यसमा दुईवटा धातुबाट बनेका दुई थरीका क्रियाहरू मिश्रित भएर एउटा क्रियापद बन्ने गर्दछ । यसरी बन्ने क्रियापदलाई मिलित वा संयुक्त क्रियापद भनिन्छ ।

मिलित वा संयुक्त क्रियापदहरू नेपाली र बाहिड दुवै भाषामा रहेको पाइन्छ; जस्तै :

२४. अ. लाम् जुल् > लाम्जुल् > लाम्जुल्ता ।
आ. खोज् राख् > खोजिराख् > खोजिराख्यो ।
२५. अ. व्याक् थुम् > व्याङ्नीथुम् > व्याङ्नीथुम् ।
आ. लेख् सक् > लेखिसक् > लेखिसक्छ ।
२६. अ. दुम् वार् > दुम्निवार > दुम्निवार ।
आ. हु हाल् > भइहाल् > भइहाल्छ ।

यहाँ २४ (अ) मा लाम् र जुल (आ) मा खोज् र राख् दुईवटा धातुबाट लामजुल् र खोजिराख् हुँदै लाम्जुल्ता र खोजिराख्यो मिलित क्रियापद निर्माण भएका छन् भने २५ (अ) मा च्याक् र थुम (आ) मा लेख् र सक् दुईवटा धातुबाट च्याङनीथुम र लेखिसक्छ क्रियापद बनेका छन् । त्यस्तै २६ (अ) मा दुम् र वार (आ) मा हु र हाल् दुईवटा धातुबाट दुम्निवार र भइहाल्छ क्रियापद बनेका छन् । यसै गरी एउटै धातुबाट बनेका क्रियापदहरू दोहोरिएर पनि एउटै क्रियापद बन्ने व्यवस्था पनि पाइन्छ ।

जस्तै :

२७. अ.	जा -	च्यो >	जाच्यो >	जासो-माजासो ।
	↓	↓	↓	↓
आ.	खा-	नु >	खानु >	खाइ-नखाइ ।
२८. अ.	बोक्-	च्यो >	बोक्च्यो >	बोक्सो-बोक्सोड ।
	↓	↓	↓	↓
आ.	उठ्-	नु >	उठ्नु >	उठ्दा-उठ्दै ।
२९. अ.	चाप्-	च्यो >	चाप्स्यो >	चाप्स्यो-चाप्सोड् ।
	↓	↓	↓	↓
आ.	खेल्-	नु >	खेल्नु >	खेल्दा-खेल्दै ।

माथी २७ (अ) र (आ) मा जा र खा एउटा एउटा धातुबाट बनेका क्रियापद दोहोरिएर जासोमाजासो- खाइनखाइ क्रियापद निर्माण भएका छन् त्यस्तै २८ (अ) मा बोक् (आ) मा उठ् धातुबाट बोक्सोबोक्सोड -उठ्दाउठ्दै संयुक्त क्रियापद बनेका छन् । २९ (अ) चाप् र (आ) खेल् धातुबाट चाप्स्यो-खेल्नु क्रियाहरू दोहोरिएर चाप्स्योचाप्सोड-खेल्दाखेल्दै क्रियापद बनेका छन् । यसरी नेपाली र बाहिड दुवै भाषामा यस्तो व्यवस्था पाइन्छन् । यसरी बन्ने क्रियापदहरू करण र अकरण दुवै खालका हुन्छन् ।

२.१.५ आगन्तुक धातुबाट क्रियापद

नेपाली र बाहिड लामो समयदेखि संसर्गबाट बाचेका छुट्टाछुट्टै अस्तित्वका भाषाहरू हुन् । यी दुई भाषीहरूको सम्पर्क भाषा नेपाली भाषा हो । यसरी अलग अस्तित्वका यी दुई भाषाको एउटै परिवेश पनि हो । त्यही सम्पर्क र परिवेशका कारण बाहिड भाषाले नेपाली भाषाका केही शब्दहरूको आधारपद (धातु) लाई आफूमा सापटी ल्याएर पनि आफ्नै व्यवस्था अनुसार क्रियापदहरू निर्माण गरेको पाइन्छ । यसरी नेपालीबाट बाहिडले शब्द सापटी लिँदा पूरै नलिइकन धातुलाई मात्र लिएर आगन्तुक धातुमा प्रत्यय र क्रियाहरू जोडी क्रियापद निर्माण गरेको पाइन्छ ।

जस्तै:

३० अ.	चाह्- ए-पा-च्यो >	चाहेपाच्यो । (चाहनु)
	बन्- ए- पा-च्यो >	बनेपाच्यो । (बनाउनु)
	घुम्- ए-दुम्-च्यो >	घुमेदुमच्यो । (घुम्नु)

यहाँ ३० (अ) मा चाह्, बन्, घुम् धातुहरू नेपाली भाषाबाट आगन्तुकका रूपमा बाहिडमा आई बाहिड भाषाका क्रियापदहरू निर्माण भएका छन् । यसरी बाहिड भाषामा आगन्तुक धातु नेपालीबाट आउने गरेको पाइन्छ ।

२.२ क्रियापदका किसिम

वाक्य गठनको क्रममा वाक्य टुङ्ग्याउने वा पूरा गर्ने व्याकरणिक एकाइ क्रियापद हो । भाषा सम्प्रेषणमा क्रियापदले केन्द्रीय भूमिका खेलेको हुन्छ । क्रियापद विना वाक्यको अर्थ अपूर्ण रहने भएकाले यसलाई वाक्य समापक पनि भनिन्छ ।

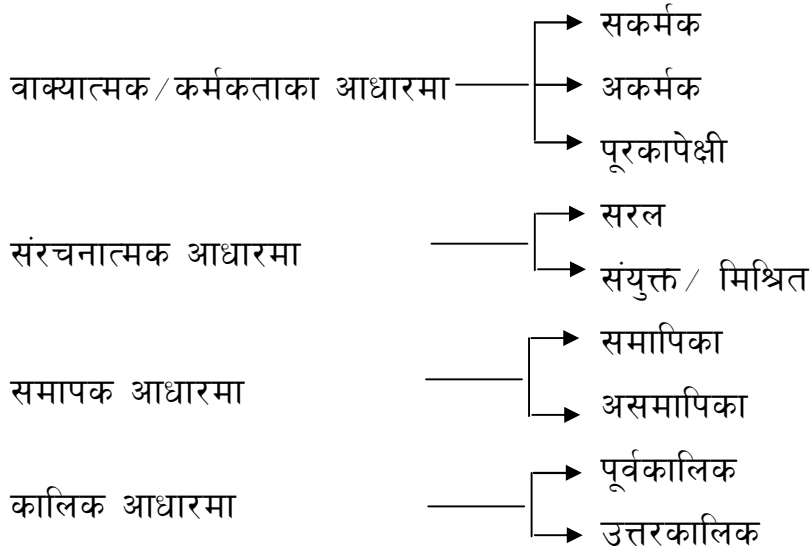
“ नेपालीमा क्रियापदहरू लिङ्ग, वचन र पुरुषका दृष्टिले रूपायित हुन्छन् ।” जट

बाहिड भाषामा लिङ्गका दृष्टिले भने क्रियापद पुलिङ्गीमा मात्र रूपायित हुने व्यवस्था रहेको पाइन्छ ; जस्तै :

३१.अ.	राम	ओन् -	अ ।	(राम ओन)
	↓	↓	↓	↓
आ.	राम	दौड् -	अन्छ ।	(राम दौडन्छ)
३२.अ.	गीता	ओन्-	अ ।	(गीता ओन)
	↓	↓	↓	↓
आ.	गीता	दौड् -	अन्छ-ए ।	(गीता दौडन्छे)

यहाँ ३१ र ३२ (अ) मा आएका क्रियापद ओन ले यहाँ तृतीय पुरुष, पुलिङ्ग, एकवचनको संरचनामा रहेकोछ भने ३१ (आ) तृतीय पुरुष, पुलिङ्ग, एकवचन र ३२ (आ) तृतीय पुरुष, स्त्रीलिङ्ग, एक वचनको सङ्गतिमा वाक्य निर्माण भएका छन् । यहाँ बाहिड भाषामा लिङ्ग भेद पाइँदैन भने नेपालीमा लिङ्ग भेद रहने व्यवस्था रहेको पाइन्छ ।

क्रियापदलाई वाक्यात्मक, संरचनात्मक, समापनात्मक र कालिक आधारहरूमा वर्गिकरण गर्न सकिन्छ; जस्तै:

२.२.१ कर्मकता/वाक्यात्मक आधारमा क्रियापद

वाक्य निर्माणको क्रममा क्रियापदहरूलाई कर्मका दृष्टिले नेपाली र बाहिड दुवै भाषामा तीन प्रकारमा विभाजन गरी हेर्न सकिन्छ । कर्मकताका आधारमा क्रियापदहरू सकर्मक, अकर्मक र पुरकापेक्षी क्रियापद गरी तीन भागमा बाँड्न सकिन्छ ।

२.२.१.१ सकर्मक क्रियापद

वाक्य गठनको क्रममा कर्मको अपेक्षा राख्ने वा कर्म लिने क्रियापदलाई सकर्मक क्रियापद भनिन्छ । यसरी वाक्यमा आउने कर्म प्रत्यक्ष वा प्रधान र गौण वा अप्रत्यय रूपमा प्रयुक्त भएर आएका हुन्छन् । “कर्ताका साथै कर्मका रूपमा अर्को नामका पद लिने क्रियापदलाई सकर्मक क्रियापद भनिन्छ ।” ^{३०} यस्ता सकर्मक क्रियापदहरू नेपाली र बाहिड दुवै भाषाहरूमा रहेका पाइन्छन् ।

जस्तै :

३३. अ.	पारुहाड	जाचो	जा-वा ।	(पारुहाड जाचो जावा ।)
	↓	↓	↓	↓
आ	पारुहाड	भात	खा-अन्छ ।	(पारुहाड भात खान्छ ।)
३४. अ.	इक्शा	कुर्सी-डी	निस्-ता ।	(इक्शा कुर्सीडी निस्ता ।)
	↓	↓	↓	↓
आ	इक्शा	कुर्सी-मा	बस्-इ-न ।	(इक्शा कुर्सीमा बसिन ।)
३५ अ	राम-मी	साले	स्वाल्-ता ।	(राममी साले स्वाल्ता ।)
	↓	↓	↓	↓
आ	राम-ले	डोरी	तान्-यो ।	(रामले डोरी तान्यो ।)

वाक्य ३३ (अ) को क्रियापद जावा र (आ) को खान्छ ले जाचो-भात कर्मको अपेक्षा राखेका छन् । त्यस्तै वाक्य ३४ (अ) र (आ) का क्रियापदहरू निस्ता-बसिन् ले कुर्सी कर्म को र ३५ (अ) र (आ) का स्वाल्ता-तान्यो ले साले-डोरी कर्मको अपेक्षतामा

^{३०} हेमाङ्गराज अधिकारी, समसामयिक नेपाली व्याकरण, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार : भोटाहिटी, काठमाडौं ते.सं. २०६२, पृ. १०४

वाक्य पुरा भएको छ । त्यसैले यी सबै क्रियापदहरू सकर्मक क्रियापदहरू हुन् । सकर्मक क्रियापदका साथ आउने कर्मले विभक्ति लिन्छन् पनि लिदैनन् पनि ।

सकर्मक क्रियापदले केहि वाक्यहरूमा एकै पटक वा एउटै वाक्यमा दुईवटा कर्महरू पनि लिने गर्दछन् । यसरी एउटै वाक्यमा दुईवटा कर्म दिने क्रियापदलाई द्विसकर्मक क्रियापद भनिन्छ । यस्ता वाक्यमा कर्म प्रधान र गौण रूपमा आएका हुन्छन् । यस्ता प्रधान वा प्रत्यक्ष कर्मले विभक्ति नलिने र गौण वा अप्रत्यक्ष कर्मले विभक्ति लिने गर्दछन् । यस्तो द्विकर्मकको व्यवस्था नेपाली र बाहिड दुवै भाषामा रहेको पाइन्छ ।

जस्तै :

३६. अ.	पारुहाड-मी	जलपा-लाई	बोका	चढे-ए-पाप्-ता	(पारुहाडमी जलपालाई बोका चढेपाप्ता)
आ.	पारुहाड-ले	जलपा-लाई	बोका	चढा-यो।	(पारुहाडले जलपालाई बोका चढायो)
३७. अ.	भाम्चा-मी	भूत-लाई	ब्याडी	मन्से-पाप्-ता	भाम्चामी भूतलाई ब्याडी मन्सेपाप्ता)
आ.	धामी-ले	भूत-लाई	अण्डा	मन्सा-यो	(धामीले भूतलाई अण्डा मन्सायो)
३८. अ.	राम-मी	हरि-लाई	फुर्बल	गिप्-ता ।	(राममी हरिलाई फुर्बल गिप्ता)
आ.	राम-ले	हरि-लाई	भकुण्डो	दि-यो ।	(रामले हरिलाई भकुण्डो दियो)

यहाँ वाक्य ३६ (अ) र (आ) का चढेपाप्ता-चढायो क्रियापदले दुईवटा कर्महरू जलपा र बोका लिएका छन् यहाँ जलपा ले विभक्ति लाई लिएको हुँदा यो कर्म गौण कर्म हो त्यस्तै वाक्य ३७ को (अ) र (आ) का मन्सेपाप्ता-मन्सायोलो पनि भूत र अण्डा-ब्याडी दुईवटा कर्म लिएका छन् त्यस्तै ३८ (अ) र (आ) को गिप्ता-दियो क्रियापदले हरि र भकुण्डो- फुर्बल लिएको पाइन्छ । यहाँ हरि र भोला गौण कर्म हुन् । यसरी क्रियापदले वाक्य गठनको कर्ममा दुईवटा कर्महरू पनि लिने व्यवस्था बाहिड र नेपाली दुवै भाषामा पाइन्छ ।

२.२.१.२ अकर्मक क्रियापद

वाक्यमा जुन क्रियापदले कर्मको उपेक्षा गर्दछ वा कर्म लिदैनन् त्यस्ता क्रियापदको प्रयोगमा कार्यव्यापारको फल/असर दुबै कर्तामा नीहित भई कर्मको आवश्यकता नपर्ने हुन्छ । एउटा मात्र नामिकपदलाई वाक्यको अनिवार्य घटक बनाउने क्रियापद अकर्मक हुन्छ । सामान्यतया अकर्मक क्रियापदले कर्तामा कुनै पनि भाव, काल, पक्ष व्यक्त गर्दा 'ले' विभक्ति अनिवार्य मानिदैन ।

जस्तै :

३९. अ.	राम	रिस्	-	ता ।	(राम रिस्ता)
	↓	↓		↓	↓
आ	राम	हाँस्	-	यो ।	(राम हाँस्यो)
४०. अ.	गीता	प्रोक्	-	ता ।	(गीता प्रोक्ता)
	↓	↓		↓	↓
आ	गीता	उफ्र	-	इ-न् ।	(गीता उफ्रिन्)

वाक्य ३९ र ४० (अ) मा प्रयोग भएका क्रियापदहरू रिस्ता र प्रोक्ताले कर्ता राम र गीतामा कार्यव्यापारको फल वा असरलाई निर्भर गरी कर्मको उपेक्षा गरेका छन् त्यस्तै वाक्य ३९ र ४० का (आ) मा प्रयोग भएका हाँस्यो र उफ्रिन् क्रियापदले पनि कार्यव्यापारको फल कर्ता राम र गीतामा नीहित गरी कर्मको उपेक्षा गरेका छन् । त्यसैले यी दुबै भाषाको सबै क्रियापदहरू अकर्मक क्रियापद हुन् । कहिले काँहि यी दुबै भाषाको अकर्मक क्रियापदका साथ वाक्यमा आउने कर्ताले विभक्ति अपेक्षा राख्दछ । जस्तै :

३९. अ.	राम	सिली	-	मोप्-ता ।	(राम सिलीमोप्ता)
	↓	↓		↓	↓
आ	राम	नाच्	-	यो ।	(राम नाच्यो)
४०. अ.	टेबुल-डी	बक्	-	ता ।	(टेबुलडी बक्ता)
	↓	↓		↓	↓
आ.	टेबुल-मा	थि	-	यो ।	(टेबुलमा थियो)

२.२.१.३ पूरकापेक्षी क्रियापद

क्रियापदहरू वाक्यमा आउँदा कहिले काँहि कर्ता र कर्मको पूरक भएर आउने गर्छन् । यसरी पूरक भएर आउने क्रियापदलाई पूरकापेक्षी क्रियापद भनिन्छ । यस्ता पूरकापेक्षी क्रियापदहरू नेपाली र बाहिड दुवै भाषामा रहेका पाइन्छन् ।

जस्तै :

४१. अ. राम खेलाडी दुम्-ता । (राम खेलाडी दुम्ता)
 ↓ ↓ ↓
आ . राम खेलाडी हु-यो । (राम खेलाडी भयो)

४२. अ. साजन-मी केशव-लाई मोटो मो-ता । (साजनमी केशवलाई मोटो मोता)
 ↓ ↓ ↓ ↓
आ. साजन-ले केशव-लाई मोटो भन्-यो । (साजनले केशवलाई मोटो भन्यो)

यहाँ वाक्य ४१ को (अ) र (आ) को **खेलाडी** राम कर्ताको पूरकको रूपमा आएको छ, त्यसै गरी वाक्य ४० मा **मोटो** केशवको विशेषणको रूपमा पूरक भएर आएको छ । त्यसैले यहाँ आएका **खेलाडी** र **मोटो** पूरक क्रियापद हुन्, यस्ता क्रियापदलाई पूरकापेक्षी क्रियापद भनिन्छ ।

२.२.२ संरचनात्मक आधारमा क्रियापद

क्रियापदहरूलाई विभिन्न आधारमा विभाजन गरिने आधारहरूमध्ये संरचनात्मक एक प्रमुख आधार हो । यस आधारमा क्रियापदलाई सरल र संयुक्त वा मिश्रित गरी दुई भागमा बाँडिएको छ ।

२.२.२.१ सरल क्रिया

एउटै मात्र धातुमा काल प्रत्यय लागेर बनेका क्रियापदहरू सरल क्रियापद हुन्छन् । यस्ता क्रियापदको प्रयोगबाट निर्माण हुने वाक्यहरू सरल वाक्य हुन्छन् ।

जस्तै :

४३.अ.	साजन ↓	जाचो ↓	जा - वा । ↓	(साजन जाचो जावा) ↓
आ.	साजन	भात	खा - अन्छ ।	(साजन भात खान्छ)
४४.अ.	गो ↓	खिम् ↓	ला - डा । ↓	(गो खिम लाडा) ↓
आ.	म	घर	जा - अन्छ-उ ।	(घर जान्छु)

माथिका वाक्य ४३ (अ) मा प्रयोग भएको जावा र ४४ (अ) मा प्रयोग भएको लाडा यी क्रियापदहरू जा र ला धातुबाट बनेका छन् । यसै गरी नेपालीको ४३ (आ) को खान्छ ४४ (आ) को जान्छु क्रियापदहरू क्रमशः खा र जा एउटै सरल धातुबाट बनेका छन् । त्यसैले यी सबै क्रियापदहरू सरल क्रियापद हुन् ।

२.२.२.२ संयुक्त/मिश्रित क्रियापद

क्रियापदहरू बन्ने सिलसिलामा एक वा एकभन्दा बढी धातुहरूमा प्रत्यय जोडी एउटै क्रियापद बन्ने प्रचलन पनि पाइन्छ । यसरी बनेका क्रियापदलाई संयुक्त वा मिलित क्रियापद भन्दछन् । “मुख्य क्रियासँग एक वा एकभन्दा बढी सहायक क्रिया मिलेर बनेकालाई संयुक्त क्रियापद भनिन्छ ।”^{३६} नाम, विशेषणसँग क्रिया जोडिएर बन्ने संरचनाले पनि एउटै मात्र क्रियापदको काम गर्दछ । यस्ता क्रियापदहरू संयुक्त क्रियापद हुन्छन् ।

जस्तै :

४५.अ.	जा-थुम् ↓	>	जानिथुम् ↓	>	जानिथुम्ता । ↓
आ.	खा-सक्	>	खाइसक्	>	खाइसक्यो ।
४६.अ.	लाम्-जुल् ↓	>	लाम्जुल् ↓	>	लाम्जुल्ता । ↓
आ.	खोज्-राख्	>	खोजीराख्	>	खोजीराख्यो ।

^{३६} हेमाङ्गराज अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. ११२ ।

यी संयुक्त क्रियापदलाई वाक्यमा यसरी हेर्न सकिन्छ ।

४७.अ.	साजन-मी	जाचो	जा-नि	थुम्-ता ।	(साजनमी जाचो जानिथुम्ता)
	↓	↓	↓	↓	↓
आ.	साजन-ले	भात	खा-इ	सक्-यो ।	(साजनले भात खाइसक्यो)
४८.अ.	हरि-मी	कलम	लाम्-	जुल्-ता ।	(हरिमी कमल लामजुल्ता)
	↓	↓	↓	↓	↓
आ.	हरि-ले	कलम	खोज्-इ	राख्-यो ।	(हरिले कलम खोजिराख्यो)

यहाँ वाक्य ४७ (अ) र ४८ (अ) को बाहिड भाषामा जानिथुम्ता र लामजुल्ता क्रियापदहरू क्रमशः जा-थुम्, लाम्-जुल् धातुबाट बनेका संयुक्त क्रियापदहरू हुन् त्यसैगरी नेपालीको ४७ (आ) र ४८ (आ) मा आएका खाइसक्यो र खोजिराख्यो क्रियापदहरू क्रमशः खा-सक्, खोज्-राख् धातु मिली बनेका संयुक्त क्रियापदहरू हुन् । यसरी संयुक्त क्रियापदले वाक्यमा प्रयोग हुँदा कर्तामा विभक्ति लाग्ने गरेको पाइन्छ ।

केही क्रियापदहरू त्यस्ता पनि हुन्छन्, जुन एउटै धातुबाट बनेका क्रियाहरू दोहोरिएर क्रियापद बन्दछन् यस्तो प्रक्रियाबाट नेपाली र बाहिड दुवै भाषामा क्रियापदहरू बन्ने प्रवृत्ति पाइन्छ ।

४९. अ.	जा -	च्यो >	जाच्यो >	जासोमाजासो ।
	↓	↓	↓	↓
आ.	खा -	नु >	खानु >	खाइनखाइ
५०. अ.	बोक् -	च्यो >	बोक्च्यो >	बोक्सोबोक्सोड ।
	↓	↓	↓	↓
आ.	उठ् -	नु >	उठ्नु >	उठ्दाउठ्दै ।
५१. अ.	चाप् -	च्यो >	चाप्च्यो >	चाप्स्योचाप्सोड ।
	↓	↓	↓	↓
आ.	खेल -	नु >	खेल्नु >	खेल्दाखेल्दै ।

२.२.३ समापकको आधारमा क्रियापद

प्रायः क्रियापद समापक अर्थात् वाक्य टुङ्ग्याउने नै हुन्छन् । वाक्य टुङ्ग्याउने आधारमा क्रियापद नेपाली र बाहिङ दुवै भाषामा समापिका र असमापिका क्रियापद गरी दुई किसिमका रहेका पाइन्छ ।

२.२.३.१ समापिका क्रियापद

“क्रियाका धातुमा काल र भाव बुझाउने प्रत्ययहरू जोडिएका छन् भने त्यो समापिका क्रिया हो ।” ^{३६} वाक्यलाई पूरा गर्ने अथवा टुङ्ग्याउने क्रममा जुन क्रियापदले वाक्यलाई पूर्णरूपमा टुङ्ग्याई दिन्छ त्यही क्रियापद समापिका हो । यसले वाक्यलाई पूर्णता प्रदान गर्दछ ।

जस्तै :

५२. अ.	साजन	खिम	ला-ता ।	(साजन खिम लाता)
	↓	↓	↓	↓
आ.	साजन	घर	जा-यो ।	(साजन घर गयो)
५३ अ.	हरि-मी	जाचो	जाप्-ता ।	(हरिमी जाचो जाप्ता)
	↓	↓	↓	↓
आ.	हरि-ले	भात	खा-यो ।	(हरिले भात खायो)

यहाँ वाक्य ५२ (अ) र ५३ (अ) का क्रियापदहरू लाता र जाप्ता ले वाक्यलाई पूर्णरूपमा टुङ्ग्याउँदै अर्थ प्रष्ट पारेका छन् । त्यस्तै वाक्य ५२ (आ) र ५३ (आ) का क्रियापद गयो र खायो क्रियापदले पनि वाक्यलाई अर्थपूर्ण रूपमा पूरा गरेका छन् । यसैले यी वाक्यमा प्रयोग भएको क्रियापद समापिका क्रियापद हुन् । यस्ता समापिका क्रियापदहरूले कर्मपदमा विभक्ति लिएको र नलिएको दुवै पाइन्छ ।

^{३६} माधवप्रसाद पोखरेल, पूर्ववत् , पृ. ३४ ।

२.२.३.२ असमापिका क्रियापद

धातुमा कृत् प्रत्यय लागेर बनेका क्रियात्मक शब्दहरू असमापिका हुन्छन् । असमापिका क्रियापदहरूले वाक्यलाई पूर्ण रूपमा नटुङ्ग्याई वाक्य पूरा गर्न वा टुङ्ग्याउनका लागि समापिका क्रियापदको अपेक्षा राखेका हुन्छ ।

जस्तै :

५४.अ.	साजन	खिम	ला-तामे	ब ।	(साजन खिम लातामे ब ।)
	↓	↓	↓	↓	↓
आ.	साजन	घर	जा-एको	छ ।	(साजन घर गएको छ ।)
५५.अ.	गनी -मी	कलम	भाप्-च्यो	दुम् ।	(गनीमी कलम भाप्यो दुम् ।)
	↓	↓	↓	↓	↓
आ.	तपाईं-ले	कलम	किन्-नु	पर्-छ ।	(तपाईंले कलम किन्नुपर्छ ।)

वाक्य ५४ (अ) र ५५ (अ) मा आएका क्रियापदहरू लातामे र भाप्यो सहायक क्रियापद ब र दुम् को सहायतामा मात्र वाक्यलाई पूरा गरेका छन् । यसैगरी वाक्य ५४ (आ) र ५५ (आ) का क्रियापद गएको र किन्नु ले सहायक क्रियापद छ र पर्छ को सहायताले वाक्य पूरा गरेका छन् त्यसैले यी लातामे-गएको र भाप्यो- किन्नु क्रियापदहरू असमापिका क्रियापद हुन् ।

२.२.४ कालिक आधारमा

काल अर्थात् समयको आधारमा क्रियापदलाई पूर्वकालिक क्रियापद र उत्तरकालिक क्रियापद दुई भागमा बाँडेर हेरिएको छ ।

२.२.४.१ पूर्वकालिक क्रियापद

वाक्य गठनको क्रममा आउने समापिका क्रियापदभन्दा अगाडि गरिएको कामलाई बुझाउने क्रियापदलाई नै पूर्वकालिक क्रियापद भनिन्छ । समापिका क्रियापद भन्दा अघिल्लो क्रियाले काम भएर भन्ने बुझाउँछ भने त्यस्ता क्रियालाई पूर्वकालिक क्रियापद भन्ने गरिन्छ ।

जस्तै :

५६.अ.	राम	स्कूल-लाड	पढ-ए-पासो	रा-ता ।	(राम स्कूललाड पढेपासो राता)
	↓	↓	↓	↓	↓
आ.	राम	स्कूल-बाट	पढ-ए-र	आउ-यो ।	(राम स्कूलबाट पढेर आयो)
५७.अ.	हरि-मी	विहान	सिली-मोसो	रा-ता ।	(हरिमी विहान सिलीमोसो राता)
	↓	↓	↓	↓	↓
आ.	हरि-ले	विहान	नाच्-इ-कन	आउ-यो ।	(हरिले विहान नाचिकन आयो)

यहाँ वाक्य ५६ (अ) र ५७ (अ) मा आएका क्रियापद पढेपासो र सिलीमोसोले राता सहायक क्रियापद लिएका छन् र वाक्य ५६ (आ) र ५७ (आ) का पढेर र नाचिकन क्रियापदले आयो सहायक क्रियापद सहायता लिएका छन् । यहाँ यी क्रियापदहरूले पढ्ने र नाच्ने काम सकेर आएको भन्ने बुझाउँछ । त्यसैले यी क्रियापदहरू पढेपासो-पढेर र सिलीमोसो-नाचिकन पूर्वकालिक क्रियापद हुन्

२.२.४.२ उत्तरकालिक क्रियापद

कुनै पनि काम गर्न बाँकी रहने कुरा बुझाउने क्रियापद जसको प्रयोगमा काम हुन बाँकी देखिन्छ, त्यस्ता असमापिका क्रियापदलाई उत्तरकालिक क्रियापद भन्दछन् । यस्ता असमापिका क्रियापदपछि अर्को समापिका क्रियापद आइ वाक्य टुङ्ग्याउने काम हुन्छ । उत्तरक्रिया भनेको समापिक क्रियाले बुझाएको मुख्य काम वा क्रिया गरिसकेपछि गरिने पछिल्ला क्रियाहरू हुन् ; जस्तै :

५८.अ.	राम	फुर्बल	चाप्-अस्थ-ता	ला-ता ।	(राम फुर्बल चाप्स्थता लाता ।)
	↓	↓	↓	↓	↓
आ.	राम	भकुण्डो	खेल्-न	जा-यो ।	(राम भकुण्डो खेल्न गयो ।)
५९.अ.	हरि	मैदान-डी	प्रोक्-था	ला-ता ।	(हरि मैदानडी प्रोक्था लाता ।)
	↓	↓	↓	↓	↓
आ.	हरि	मैदान-मा	उफ्र-न	जा-यो ।	(हरि मैदानमा उफ्रन गयो ।)

अध्याय तीन

क्रियाका कोटिहरू

३.१ लिङ्ग

“लिङ्ग मूलतः नामसँग सम्बन्धित व्याकरणात्मक कोटि हो । यसले नामको खास प्रकृतिलाई जनाउँछ ।”^{६७} “नेपालीमा नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियापदले लिङ्ग जनाउँछन् तर स्त्री लिङ्गको आधार भने मनुष्यबोधक नाम नै हुन् ।”^{६८}

लिङ्ग नामिकपदसँग सम्बन्धित व्याकरणिक धारा हो । लिङ्गको अध्ययन भाषिक वाक्यात्मक व्यवस्था भित्र पर्दछ । यसो हुँदा नेपालीमा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग दुई प्रकारका लिङ्ग रहेका छन् । तर बाहिड भाषामा भने वाक्यात्मक संगतिको आधारमा स्पष्ट चिह्नित लिङ्ग पुलिङ्ग मात्र रहेको पाइन्छ । तर शाब्दिक रूपमा भने बाहिड भाषामा पनि नेपालमा भै स्त्री र पुलिङ्ग दुई किसिमका लिङ्गहरू रहेका छन् । जस्तै :

तालिका नं. १ नेपाली र बाहिड भाषाका शाब्दिक लिङ्ग व्यवस्था

स्त्रीलिङ्ग		पुलिङ्ग	
नेपाली	बाहिड	नेपाली	बाहिड
हजुरआमा	पिपी	हजुरबुवा	किकि
आमा	मामा	बुवा	पापा
काकी	माम्कान्छी	काका	पाप्कान्छा
छोरी	तामी	छोरा	तावा
गाई	गाई	गोरु	विड

^{६७} हेमाङ्गराज अधिकारी, समसामयिक नेपाली व्याकरण, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार : भोटाहिटी, काठमाडौं, ते.सं., २०६२, पृ. १०४ ।

^{६८} सोमनाथ सिग्देल, मध्यचन्द्रिका, साभा प्रकाशन : पुल्चोक, वीसौ संस्करण, २०४८, पृ. १९ ।

नेपाली भाषामा पुलिङ्गबाट स्त्रीलिङ्ग बनाउने प्रक्रिया उत्पादक मानिन्छ ।
नेपाली पुलिङ्ग आधारपदमा इ/इनी/उनी/नी/एनी/नि चिन्हहरू लागी स्त्रीलिङ्गी शब्द
निर्माण हुने गर्दछन् भने बाहिड भाषामा चाँहि प्रायः निमा लागेर पुलिङ्गबाट स्त्रीलिङ्गी
शाब्दिक शब्द बन्ने गर्दछन् । जस्तै :

तालिका नं. २ नेपाली र बाहिड भाषाका शाब्दिक लिङ्ग व्यवस्था

स्त्रीलिङ्ग		पुलिङ्ग	
नेपाली	बाहिड	नेपाली	बाहिड
शेर्पेनी	लिचानिमा	शेर्पा	लिचा
खरदारनी	खरदारनिमा	खरदार	खरदार
गुर्सेनी	गुरुडनिमा	गुरुड	गुरुड
लाहुरेनी	लाहुरेनिमा	लाहुरे	लाहुरे

यहाँ तालिका नं २ अनुसार बाहिड भाषाबाट के देखिन्छ भने जात, पद, थर
विशेषमा 'निमा' लागेर स्त्रीलिङ्गी शब्द बन्ने गर्दछ ।

नेपाली भाषामा मानवीय आदरार्थी मानवेत्तर सजीव र निर्जीव दुबैमा लिङ्ग
व्यवस्था एक अर्कामा भिन्न छैन बाहिड भाषामा भने सबै तह र सजीव निर्जीव सबैमा
लिङ्ग भेद व्यवस्था एउटै रहने व्यवस्था पाइन्छ ।

जस्तै :

६०.अ.	मामा	रा-तामे ।	(मामा राम्तामे)
	↓	↓	↓
आ.	आमा	आउ-नु	हु-यो । (आमा आउनुभयो ।)
६१.अ.	पापा	रा-तामे ।	(पापा राम्तामे)
	↓	↓	↓
आ.	बाबु	आउ-नु	हु-यो । (बाबा आउनुभयो ।)

६२.अ.	गाई- मी	ब्बकु	तु-ता ।	(गाईमी ब्बकु तुता)
	↓	↓	↓	↓
आ.	गाई-ले	पानी	खा-यो ।	(गाईले पानी खायो)
६३.अ.	बिड- मी	ब्बकु	तु-ता ।	(बिडमी ब्बकु तुता)
	↓	↓	↓	↓
आ.	गोरु-ले	पानी	खा-यो ।	(गोरुले पानी खायो)

यहाँ वाक्य ६० (अ) र ६१ (अ) मा पनि क्रियापद **राम्तामे** मा भेद छैन ६० (आ) र ६१ (आ) को क्रियापद **आउनु** आदर र मानवीय तहमा आएकोले क्रियापदमा लिङ्ग भेद पाइँदैन त्यस्तै वाक्य ६२ (अ) र ६३ (अ) को **तुता** क्रियापद पनि उही पुलिङ्गी नै प्रयोग भएको छ र ६३ (आ) र ६३ (आ) को **खायो** क्रियापद अमानवीय तहमा आएकोले भेद पाइँदैन र यसो हुँदा नेपालमा पनि आदरार्थी र अमानवीय सजीव र निर्जीव सबै तहमा लिङ्ग भेद रहँदैन ।

लिङ्ग व्यवस्थाको अध्ययन भाषिक संरचनाको आधारमा गरिन्छ । नेपालीमा विशेषण र विशेष्यमा लिङ्ग छुट्टिदा **ओकारान्त-इकारान्त**मा परिवर्तन हुन्छ त्यसैले नेपाली **ओ** र **ई** लाई नै लिङ्ग छुट्टयाउने विभेदक चिह्नहरू मानिन्छन् । **ओ** ले वाक्यलाई पुलिङ्ग र **ई** ले स्त्रीलिङ्ग जनाउने गर्दछ । तर बाहिड भाषामा लिङ्ग भेद पाइँदैन ।

जस्तै :

६४.अ.	हरि	ओन्-ता ।	(हरि ओन्ता ।)
	↓	↓	↓
आ.	हरि	दौङ्-यो ।	(हरि दौङ्यो ।)
६५.अ.	रमा	ओन्-ता ।	(रमा ओन्ता ।)
	↓	↓	↓
आ.	रमा	दौङ्-ई ।	(रमा दौडी ।)

६६.अ.	वाइसा-मी	फुर्बल	आप्-ता ।	(वाइसामी फुर्बल आप्ता ।)
	↓	↓	↓	↓
आ.	केटा-ले	भकुण्डो	हान्-यो ।	(केटाले भकुण्डो हान्यो ।)
६७.अ.	मिन्चा-मी	फुर्बल	आप्-ता ।	(मिन्चामी फुर्बल आप्ता ।)
	↓	↓	↓	↓
आ.	केटी-ले	भकुण्डो	हान्-ई ।	(केटीले भकुण्डो हानी ।)

यहाँ वाक्य ६४ र ६५ को (अ) ओन्ता दुबैमा पुलिङ्गी नै रहेको छ । वाक्य ६४ र को (आ) मा दौड्यो क्रियापदको अन्त्यमा ओकार र ६५ (आ) मा दौडी ईकार आएकोले दौड्यो पुलिङ्ग र दौडी स्त्रिलिङ्गी क्रियापदहरू हुन् । त्यसैगरी ६६ (अ) र ६७ (अ) मा एउटै आप्ता क्रियापद आएका छन् यसले पुलिङ्ग जनाउँछ भने ६६ (आ) को हान्यो मा ओकार र ६७ (आ) को हानी मा इकार अन्त्यमा आएका छन् । यहाँ हान्यो पुलिङ्ग र हानी स्त्रिलिङ्गी क्रियापद हुन् । यसरी नेपालीमा लिङ्ग भेद पाइन्छ तर बाहिड भाषामा लिङ्ग भेद पाइँदैन ।

“लिङ्गका दृष्टिले कर्ता चिह्नित नभए पनि त्यसले निर्देश गर्ने पुलिङ्ग वा स्त्रिलिङ्ग सन्दर्भ अनुसार क्रियापदमा सङ्गति रहने हुन्छ ।”^{६६} यसमा कर्ता अचिह्नित भए पनि क्रियापदको आधारमा कर्ता पुलिङ्गी र स्त्रिलिङ्गी भन्ने प्रष्ट छुट्टिन्छ । यो व्यवस्था बाहिडमा पाइँदैन; जस्तै

६८.आ.क.	साथी	भोलि	आउ-छ ।	(साथी भोलि आउँछ ।)	
	ख.	साथी	भोलि	आउ-छ -ए ।	(साथी भोलि आउँछे ।)
	ग.	बिरामी-ले	पानी	खा-यो ।	(बिरामीले पानी खायो ।)
	घ.	बिरामी-ले	पानी	खा-ई ।	(बिरामीले पानी खाई ।)

^{६६} हेमाङ्गराज अधिकारी, पूर्ववत् पृ. ७७ ।

यहाँ वाक्य ६८ (आ) क र ग मा आएको क्रियापद आउँछ र खायो पुलिङ्गको आधारमा कर्ता साथी र विरामी पुलिङ्ग हुन । वाक्य ६८ (आ) ख र घ को क्रियापद आउछे र खाई स्त्रीलिङ्गी भएका कारण कर्ता साथी र बिरामी स्त्रीलिङ्गी भनेर प्रष्ट छुट्टिएको पाइन्छ । यसरी कर्ता अचिह्नित भएको अवस्थामा क्रियापदले लिङ्ग नेपालीमा प्रष्ट छुट्टयाएको पाइन्छ तर बाहिड भाषामा यस्तो व्यवस्था पाइदैन ।

यसरी नेपाली भाषामा क्रियापदले लिङ्ग प्रष्ट छुट्टयाएको पाइन्छ र वाक्य नै पुलिङ्गी र स्त्रीलिङ्गी दुई प्रकारका रहन्छ तर बाहिड भाषामा शाब्दिक तहमा बाहेक वाक्यात्मक तहमा एउटै पुलिङ्गी मात्र रहने व्यवस्था छ ।

३.२ वचन

“नामको संख्यासँग सम्बन्धित व्याकरणात्मक कोटि वचन हो ।”^{६४} “नेपालीमा बहुवचन जनाउने चिह्न हरू हो । यो चिह्न नाम र सर्वनामका साथ मात्र प्रयोग हुन्छ ।”^{६५} नेपाली व्याकरणमा वचन एकवचन र बहुवचन गरी दुई किसिमका वचन रहेका छन् । बाहिड भाषामा वचन एकवचन, द्विवचन र बहुवचन गरी तीन किसिमको रहेको पाइन्छ । बाहिडमा डो चिह्न बहुवचन र डोसी द्विवचनको चिह्न हुन् । वचन नामपद सर्वनामपद प्रष्ट चिह्नित देखिन्छन् । यी बाहेक कर्ता र क्रियापदमा चिह्नित भएको पाइन्छ ।

^{६४} हेमाङ्गराज अधिकारी, पूर्ववत् , पृ. ८० ।

^{६५} चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, साभा प्रकाशन : पुल्चोक, छैटौँ संस्करण, २०५०, पृ. १३६ ।

यहाँ वाक्य ६९ (अ) र मा नामिकपद सङ्गरा र क्रियापद तु एकवचनको स्वरूपमा आएका पाइन्छ । ७० (अ) मा नामिक पद सङ्गराको साथ डोसी जोडिएर द्विवचन प्रष्ट छ र क्रियापद तुसे पनि द्विवचन वाचक पद आएको छ त्यस्तै ७१ (अ) मा पनि सङ्गरा नामपदमा डो बहुवचन चिह्न लागेको छ र क्रियापद तुमे बहुवचन सङ्केतक लागेर वाक्य बहुवचन हुन पुगेको पाइन्छ भने ६९ (आ) मा नामिकपदको रूपमा बाखा र क्रियापद पिउँछ एकवचनको रूपमा आएको पाइन्छ त्यसैगरी ७० (आ) मा नामिकपद बाखा र कोष्ठकमा दुई र पिउँछन् बहुवचन क्रियापद आएको छ भने ७१ (आ) मा नामिक पद बाखा मा हरू बहुवचन चिह्न जोडिएर आएको छ भने क्रियापद पिउँछन् क्रियापद प्रयुक्त भएर प्रष्ट रूपमा बहुवचन छुट्टिएको छ । यसरी नेपालीमा द्विवचन चिह्नित रूपमा पाइँदैन भने बाहिड भाषामा भने द्विवचन प्रष्ट रूपमा चिह्नित भएको पाइन्छ ।

“नामपदहरू ओकारान्त छन भने बहुवचनमा आउँदा आकारान्त बन्दछन् ।”^{६४} बाहिड भाषामा भने नेपालीमा जस्तो ओकारान्तबाट आकारान्त व्यवस्था पाइँदैन बरु वचन चिह्नित चिह्नहरूको प्रयोगबाट मात्र वचन छुट्टिने गर्दछ ; जस्तै

तालिका नं ४ नामपदमा चिह्नित वचनका संरचकहरू

नेपाली		बाहिड		
एकवचन	बहुवचन	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
छोरो	छोरा (हरू)	तावा	तावाडोसी	तावाडो
डोको	डोका (हरू)	वाइसो	वाइसोडोसी	वाइसोडो
कालो	काला (हरू)	क्याक्याम	क्याक्यामडोसी	क्याक्यामडो
मोटो	मोटा (हरू)	मोटो	मोटोडोसी	मोटोडो
केटो	केटा (हरू)	वाइसा	वाइसाडोसी	वाइसाडो

^{६४} हेमाङ्गराज अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. २२ ।

७२. अ.	तावा	खिम	रा-ता ।	(तावा खिम राता)
	↓	↓	↓	↓
आ.	छोरो	घर	आउ-यो ।	(छोरो घर आयो)
७३. अ.	तावा- डो	खिम	रा-म्-तामे	(तावाडो खिम रास्तामे)
	↓	↓	↓	↓
आ.	छोरा	घर	आउ-ए ।	(छोरा घर आए)

यहाँ वाक्य ७२ (अ) तावा नामपद र राता क्रियापदले एकवचन जनाउँछ भने ७३ (अ) को नामपद तावा मा डो बहुवचन चिन्ह लागेर क्रियापद रास्तामे आएको छ ७२ (आ) मा छोरो ओकारान्त नामपदले क्रियापद आयो र ७३ (आ) मा छोरा आकारान्त नामपदका साथ क्रियापद आए आएर बहुवचन बुझाएको छ । यी नामपदका साथ प्रयुक्त भएका क्रियापद आए र रास्तामे ले बहुवचन जनाउँदछन् नेपालीको ओकारान्त क्रियापद आकारान्तमा परिवर्तन हुँदा बहुवचन हुन्छ भने बाहिडमा वचन चिह्न लाग्दछ । नेपालीमा सजीव र निर्जीव दुवै अमानवीय नामपदहरू वाक्यमा कर्ता भएर आएमा बहुवचनमा हर्ष वैकल्पिक रहन्छ । बाहिड भाषामा पनि यो व्यवस्था नेपालीमा जस्तै रहेको पाइन्छ ।

जस्तै

७४. अ.	खिम	दुप्-ता ।	(खिम दुप्ता ।)
	↓	↓	↓
आ.	घर	जल्-यो ।	(घर जल्यो ।)
७५. अ.	खिम	दुप्-तामे ।	(खिम दुप्तामे ।)
	↓	↓	↓
आ.	घर	जल्- ए ।	(घर जले ।)
७६. अ.	गाक्वा	भ्रे-ता ।	(गाक्वा भ्रेता ।)
	↓	↓	↓
आ.	काग	करा-यो ।	(काग करायो ।)
७७. अ.	गाक्वा	भ्रे-तामे ।	(गाक्वा भ्रेतामे ।)
	↓	↓	↓
आ.	काग	करा-ए ।	(काग कराए ।)

माथि वाक्य ७४ (अ) र ७५ (अ) बाहिड भाषाको खिम निर्जीव, अमानवीय कर्ताको रूपमा आएकोले कर्तामा डो बहुवचन चिह्न प्रयोग नभई ७४(अ) मा दुप्ता क्रियापदले एकवचन र ७५ (अ) मा दुप्तामे क्रियापदले बहुवचन जनाएका छन् । त्यस्तै ७४ र ७५ (आ) नेपालीमा घर निर्जीव, अमानवीय नामपद आएको छ यहा क्रियापदमा वचन चिन्हित हुन नामपदमा वचन चिन्हको प्रयोग नभई क्रियापदको माध्यमले वचन चिनाएको छ । वाक्य ७६ (अ) र (आ) को काग र गाक्वा सजीव अमानवीय कर्ता हो यसैले यहाँ प्रयुक्त क्रियापदहरू करायो र भ्रेता ले एकवचन जनाएका हुन तर ७७ (अ) र (आ) मा प्रयुक्त क्रियापद कराए र भ्रेतामे ले बहुवचन जनाएका छन् ।

मानवीय नाम कर्ता भएर वाक्यमा आउँदा नेपालीमा बहुवचन व्यक्त गर्न प्रायः हरू (बहुवचन चिह्न) को प्रयोग हुन्छ भने बाहिडमा डो बहुवचन चिह्न र डोसी द्विवचन चिह्न द्विवचनको निम्ति प्रयोग भएको पाइन्छ ; जस्तै :

७८ .अ.	राम	रा-ता ।	(राम राता ।)
	↓	↓	↓
आ.	राम	आउ-यो ।	(राम आयो ।)
७९. अ.	राम -डोसी	रा-ता-से ।	(रामडोसी रातासे ।)
	↓	↓	↓
आ.	राम (दुई)	आउ- ए ।	(राम (दुई) आए ।)
८०. अ.	राम-डो	रा-ता-मे	(रामडो रामतामे ।)
	↓	↓	↓
आ.	राम-हरू	आउ- ए	(रामहरू आए ।)

यहाँ ७८ (अ) र (आ) राम कर्ता हो त्यसैले कर्ता एकवचनमा रहेकाले आयो र राता एकवचन वाचक क्रियापद आएका छन् ८० (अ) र (आ) को कर्ता राममा क्रमशः हरू र डो बहुवचनका चिह्नहरू लागी क्रियापदमा समेत आए र रामतामे भएको छ । ७९ (आ) मा द्विवचन जनाउन दुईलाई कोष्ठकमा राखे पनि क्रियापद आए बहुवचन

वाचक नै प्रयोग भएको छ ७९ (अ) मा भने बाहिड भाषाको डोसी द्विवचन वाचक चिह्न कर्ता राममा जोडी रातासे द्विवचन वाचक क्रियापद आएको छ । यसरी मावनीय नामपद कर्तामा आउँदा कर्तामा वचन वाचक चिह्न लाग्ने गर्दछ । वाक्यमा क्रियापदको प्रयोगका कारणले पनि वाक्यहरूमा वचन छुट्टिएको पाइन्छ । यो व्यवस्था नेपाली र बाहिड दुवै भाषामा रहेको पाइन्छ ; जस्तै

८१.अ.	मुरु	गिड्-अ,	व्याड्-अ ।	(मुरु गिड्,व्याड ।)
आ.	मान्छे	जन्म्-अन्छ ,	मर्-छ ।	(मान्छे, जन्मन्छ, मर्छ ।)
८२.अ.	मुरु	गिड्-मे	व्याड्-मे ।	(मुरु गुड्मे,व्याडमे ।)
आ.	मान्छे	जन्म-अन्छ-न्	मर्-छ-न् ।	(मान्छे, जन्मन्छन्, मर्छन् ।)

माथिका वाक्य ८१ (अ) र (आ) मा प्रयोग भएका क्रियापदहरू गिड्,व्याड - जन्मन्छ,मर्छ ले एकवचन बोध गरेको छ , त्यसै गरी वाक्य ८२ (अ) र (आ) का क्रियापदहरू गिड्मे,व्याडमे-जन्मन्छन्,मर्छन्ले कर्ता एकवचन भएर पनि वाक्यलाई बहुवचन बनाएका छन् । यसरी दुवै भाषामा क्रियापदका कारणले पनि वाक्यमा वचन पहिल्याउन सकिन्छ । द्वन्द्व समास भएका संख्येय शब्दले नेपालीमा मुलतः बहुवचन जनाउने गर्दछ भने बाहिड भाषामा चाँहि द्विवचन र बहुवचन दुवै जनाउने गर्दछ । यसरी बाहिडमा द्विवचन र बहुवचनको प्रष्टता क्रियापदमा निर्भर रहन्छ ; जस्तै :

८३.अ.	बजार-डी	तावा-तामी	रा-मे ।	(बजारडी तावातामी रामे ।)
आ.	बजार-मा	छोरा र छोरी	आउ-छ-न् ।	(बजारमा छोराछोरी आउँछन् ।)

यहाँ वाक्य ८३ (अ) मा तावातामीसँग रामे क्रियापद लागेर बहुवचन जनाएको छ भने तावातामीसँग रासे क्रियापदले वाक्यलाई द्विवचन बनाउछ । ८३ (आ) मा छोरा र छोरीमा द्वन्द्व समास भई छोराछोरी भएकाले यहाँ आउँछन् क्रियापदको प्रयोग भएर बहुवचन बुझाएको छ ।

तसर्थ वचनका दृष्टिले स्पष्ट चिह्नित नेपालीमा एकवचन र बहुवचन छन् भने बाहिडमा एकवचन, द्विवचन र बहुवचन गरी तीन किसिमका वचनहरू रहेका छन् । वाक्यमा वचन छुट्याउन क्रियापदको अहम् भूमिका रहेको समेत प्रष्ट छ ; जस्तै :

तालिका नं ५ : वचन सङ्केत केहि क्रियापदहरू

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
राती	रातासे	राम्तामे
आएँ	-	आए/ आयौ
भाप्तुड	भाप्तासु	भाप्ताकु
किनै	-	किन्यौ
जातुड	जातासु	जाक्ताकु
खाएँ	-	खायौ
पाप्ताछा	पातासेछा	पाम्तामेछा
गरेछ	-	गरेछन्

३.३ पुरुष

“कथनका सन्दर्भमा संलग्न भएका सहभागीहरूको प्रकृतिलाई जनाउने व्याकरणात्मक कोटी पुरुष हो । यो विशेषतः सर्वनामसँग सम्बन्धित हुन्छ ।”^{६८} नेपालीमा पुरुष प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुष गरी तीन किसिमका पुरुषहरू रहेका छन् । बाहिड भाषामा पनि नेपालीमा जस्तै तीन किसिमको पुरुषहरू रहेको पाइन्छ ।

नेपालीमा म, हामी प्रथमपुरुष तँ, तिमी, तपाईं द्वितीय पुरुष र यो, त्यो, ऊ, तिनी आदि तृतीय पुरुष हुन भने बाहिडमा पनि त्यही तहका पुरुषहरू रहेका छन् । गो, गुसु, गुकु प्रथम, गे, गनी द्वितीय र मेम, यम तृतीय पुरुष वाचक सर्वनामपदहरू छन् । क्रियापदको रूपमा भने पुरुष स्त्रीलिङ्ग र आदरार्थीको रूप नेपाली र बाहिड दुवै भाषामा पाइँदैन; जस्तै

^{६८} हेमाङ्गराज अधिकारी, पूर्ववत् , पृ. ८८ ।

८४.अ.	गो	जा-डा ।	(गो जाडा ।)	प्रथम पुरुष
	↓	↓	↓	
आ.	म	खा-अन्छ-उ ।	(म खान्छु ।)	प्रथम पुरुष
८५.अ.	गनी	जा-नि ।	(गनी जानि ।)	द्वितीय पुरुष
	↓	↓	↓	
आ.	तपाईं	खा-नु-हु-अन्छ ।	(तपाईं खानुहुन्छ ।)	द्वितीय पुरुष
८६.अ.	मेम	जा-वा ।	(मेम जावा ।)	तृतीय पुरुष
	↓	↓	↓	
आ.	त्यो	खा-अन्छ ।	(त्यो खान्छु ।)	तृतीय पुरुष

यहाँ ८४ (अ) र (आ) मा म र गो प्रथम पुरुष हुन यिनीहरूको साथ प्रयोग भएका क्रियापद खान्छु र जाडा कर्ता मको सङ्गतिमा रहेको छ नकि यो स्त्रीलिङ्ग र आदरमा उही रहन्छन् त्यस्तै ८५ (अ) र (आ) को कर्ताको रूपमा आएको सर्वनाम गुनी-तपाईं द्वितीय पुरुष वाचक सर्वनाम हुन् यहि संगतिका क्रियापद जानि-खानुहुन्छ यहाँ प्रयोग भएको छ । ८६ (अ) र (आ) को त्यो-मेम तृतीय पुरुष वाचक सर्वनाम हुन् यहाँ पुरुष अनुरूपको सङ्गतिमा क्रियापद आएका छन् ।

३.३.१ प्रथम पुरुष

“वक्ताको सन्दर्भमा आउने म र हामी सँग अन्वित हुन सक्ने विशेषण तथा भेदकहरू पनि सर्वनामद्वारा सान्दर्भिक हुने लिङ्ग र वचन अनुरूप प्रयुक्त हुन्छन् । प्रथम पुरुषलाई वक्ता सन्दर्भ पनि भनिन्छ ।”^{६७} जसले बोल्दै वा व्यक्त गर्दै छ त्यो वक्ता नै प्रथम पुरुष हुन आउँछ । बाहिडमा पनि नेपालीकै व्यवस्था रहेको पाइन्छ ; जस्तै ।

८७.अ.	गो काठमाडौं	ला-तिम	ब ।	(गो काठमाडौं लातिम ब ।)
	↓	↓	↓	↓
आ.	म काठमाडौं	जा-एको	छ-उ ।	(म काठमाडौं गएको छु ।)

^{६७} हेमाङ्गराज अधिकारी, पूर्ववत् , पृ. ८९ ।

८८. अ.	गुकी-मी	पढ्-ए-पाक्-ता-	कुम् ब ।	(गुकुमी पढे पाक्ताकुम ब ।)
	↓	↓	↓	↓
आ.	हामी-हरू-ले	पढ्-एका	छ-औं ।	(हामीहरूले पढेका छौं ।)

यहाँ ८७ (अ) मा लातिम क्रियापद र सहायक क्रिया बसँग आएको गो प्रथम पुरुष हो । त्यसै गरी ८८ (अ) र (आ) का हामीहरू-गुकु ले पनि पढेको कुरा व्यक्त गरिरहेका छन् त्यसैले यी पनि प्रथम पुरुष हुन त्यस्तै ८७ (आ) मा गएको क्रियापद र छ सहायक क्रियापदसँग आएको कर्ता म ले गएको कुरा व्यक्त गरिरहेको छ त्यसैले म प्रथमपुरुष हो । यहाँ वाक्य ८८(अ) र (आ) मा ले-मी विभक्ति लागेका छन् वाक्यमा आउँदा प्रथम पुरुषले विभक्ति लिन्छन् पनि लिदैनन् पनि । यो दुवै भाषामा रहने व्यवस्था छ । प्रथम पुरुषसँग सङ्गति राख्ने आधारहरूमा क्रियापदमा बाहिडमा पुलिङ मात्र रहने व्यवस्था छ ।

३.३.२ द्वितीय पुरुष

“द्वितीय पुरुषमा वक्ताको विषयवस्तु श्रोता हुन्छ । त्यसैले यसलाई श्रोतासन्दर्भ पनि भनिन्छ ।”^{६६} द्वितीय पुरुष तँ, तिमी, तपाईं, मध्ये तँ मा सान्दर्भिक हुने लिङ्ग र वचन अनुसार क्रियापद, विशेषण र भेदकहरूमा सङ्गति रहन्छ । तर अन्यमा र बाहिड भाषामा यो भेद रहँदैन ; जस्तै

८९. अ.	गे	पढ्-ए-पाइ ।	(गे पढेपाइ ।)
	↓	↓	↓
आ.	तँ	पढ्-छ-स् ।	(तँ पढ्छस् ।)
९०. अ.	गे	पढ्-ए-पाइ ।	(गे पढेपाइ ।)
	↓	↓	↓
आ.	तँ	पढ्-छ-ए-स् ।	(तँ पढ्छेस् ।)

^{६६} हेमाङ्गराज अधिकारी, पूर्ववत् , पृ. ८९ ।

यहाँ वाक्य ८९ (अ) र ९० (अ) मा कर्ता गे आए पनि पढेपाइ पुलिङ्ग क्रियापद दुबैमा रहेको छ तर ८९ (अ) र ९० (आ) को कर्ता तँ आएका पनि क्रियापद क्रमशः पढ्छस् पुलिङ्ग र पढ्छेस् स्त्रीलिङ्ग आएका छन् । यहाँ नेपालीको तँलाई सान्दर्भिकतामा ल्याउँदा क्रियापदमा यो अवस्था आएको हो । बाहिडमा त्यो व्यवस्था रहदैन ।

३.३.३ तृतीय पुरुष

कुनै कुरा बोल्ने वा भन्ने वक्ता र भनेको कुरा सुन्ने श्रोताभन्दा अर्को तेस्रो पक्ष वा विषयलाई बुझाउने पुरुष तृतीय पुरुष हो । यसलाई अन्यपुरुष पनि भनिन्छ । ऊ, उनी, उहाँ, तिनी, त्यो, यो, यी, ती, राम, काठमाडौं आदि जस्ता नाम र सर्वनाम पदले तृतीय पुरुष बुझाउँछन् तृतीय पुरुषका सर्वनाम, नामपदले पनि आफ्नै लिङ्ग, वचन र आदरको सन्दर्भ अनुरूप क्रियापदका सङ्गति दर्शाउँछन् । नेपाली र बाहिड दुवै भाषामा तृतीय पुरुषको उही व्यवस्था पाइन्छन् । बाहिडमा तृतीय पुरुष वाचक सर्वनाम मेम (त्यो) र यम (यो) मात्र पाइन्छ । यी दुई तृतीय पुरुष वाचक सर्वनामले नै वाक्यमा सन्दर्भ अनुसार अन्य सबै जानकारी गराउने गर्दछन् ; जस्तै :

९१. अ.	यम	वाइसा	पढ्-ए-पावा ।	(यस वाइसा पढेपावा ।)
	↓	↓	↓	↓
आ.	यो	केटो	पढ्-छ ।	(यो केटो पढ्छ ।)
९२. अ.	यम-डो		पढ्-ए-पामे ।	(यमडो पढेपामे ।)
	↓		↓	↓
आ.	यिनी-हरू		पढ्-छ-न् ।	(यिनीहरू पढ्छन् ।)

यहाँ वाक्य ९१ (अ) को यम सर्वनामपद तृतीय पुरुष वाक्य सङ्गतिमा पढेपावा र ९१ (आ) मा यो सर्वनामपदले पढ्छ पुलिङ्ग क्रियापद साथ आएका छन् ९२ (अ) (आ) को यम-यिनी सर्वनामपदले तृतीयपुरुष जनाउँछ र यी तृतीय पुरुष वाचक सर्वनामले बहुवचन सङ्केतक चिह्न हरू र डो लिएर क्रियापद पढ्छन्-पडेपामे बहुवचन सङ्केतक

वाक्य सङ्गति हुन पुगेको छ, यो त भयो मानवीय सन्दर्भ, अमानवीय सन्दर्भमा भने कि त अमानवीय नामपद आउँछन् कि त यो, यी, ती, त्यो, यिनी ले अमानवीय सन्दर्भ जनाउँदछन् बाहिड भाषाको यम र मेम ले पनि मानवीय र अमानवीय दुबै सन्दर्भमा काम गर्दछन् ;जस्तै :

९.अ.	यम	फर्सी	भिप्-ता -छा	(यम फर्सी भिप्ताछा ।)
	↓	↓	↓	↓
आ.	यो	फर्सी	विग्र-एछ	(यो फर्सी विग्रेछ ।)
९२.अ.	मेम	भाँडा	भुक्-ता-छा	(मेम भाँडा भुक्ताछा ।)
	↓	↓	↓	↓
आ.	त्यो	भाँडो	फुट्-एछ	(त्यो भाँडा फुटेछ ।)

यहाँ वाक्य ९१ (अ) को यम र (आ) को यो सर्वनामपदले एकवचन जनाउँछन् र त्यही सङ्गतिमा क्रियापदहरू विग्रेछ र भिप्ताछा आएका हुन् । त्यसै गरी ९२ (अ) मेम र त्यो पनि उही सङ्गतिमा आएका तृतीय पुरुष हुन् । वाक्य गठनमा तृतीय पुरुषले सङ्गति अनुसार वाक्यमा भुक्ताछा-फुटेछ क्रियापद लिएर आदररहित वाक्य जनाएका छन् ।

९३. अ.	यम-मी	विरुवा-डो	ख्लुम्-ता ।	(यममी विरुवाडो ख्लुम्ता ।)
	↓	↓	↓	↓
आ.	यिन-ले	विरुवा-हरू	रोप्-ए ।	(यिनले विरुवाहरू रोपे ।)
९४.अ.	मेम-डो	कलम	भाम्- मे ।	(मेमडो कलम भाम्मे ।)
	↓	↓	↓	↓
आ.	तिमी-हरू	कलम	किन्-छ-न् ।	(तिमीहरू कलम किन्छन् ।)

यहाँ वाक्य ९३ (अ) मा यमले (आ) मा यिन कर्ताले मी-ले विभक्ति लिएका छन् भने कर्म विरुवा (अ) मा डो (आ) मा हर्ष बहुवचन हुँदै क्रियापद (अ) मा ख्लुम्ता र (आ) मा रोपे आएका छन् । त्यसैगरी ९४ (अ) मा मेमले डो र (आ) मा कर्ता तिमीले हर्ष बहुवचन सङ्केतक चिह्न लिएर क्रियापदमा क्रमशः भाम्मे-किन्छन् बहुवचनको

सङ्गतिमा वाक्य पूरा भएको छ । यसरी दुबै भाषामा विभक्ति लिने र नलिने दुबै हुने व्यवस्था पाइन्छ । यहाँ आएका सबै क्रियापदहरू तृतीय पुरुष बहुवचन सङ्केतक क्रियापदहरू हुन् ।

समग्रमा कुनै शब्द सर्वनामपदले केही कुरा भन्ने वा बोल्ने कुनै सर्वनामपदले भनिएको कुरा सुन्ने वा श्रावण गर्ने त कुनै शब्द (नाम, सर्वनामपद) ले भन्ने र सुन्ने बाहेक तेस्रो पक्षलाई बुझाउँछ, यही पद नै पुरुष हुन् । नेपाली र बाहिड भाषामा प्रथम द्वितीय र तृतीय पुरुष व्युत्पन्न रहेको पाइन्छ । बाहिड भाषामा तृतीय पुरुषको सन्दर्भमा खास गरी मेम र यम (त्यो र यो) मात्र रहेको पाइन्छ । तर यी दुईले सन्दर्भ अनुसार नेपालीका अन्य तृतीय पुरुष वाचक शब्दले व्यक्त गर्ने सन्देश बोक्न सक्ने दक्षता राखेको पाइन्छ ।

३.४ काल सङ्केतक क्रियापद

काल कार्यव्यापारको समयबोध हो । कालले भाषामा देखापर्ने समयको अन्तरलाई जनाउँदछ । क्रियाको कालले सम्बन्धित वाक्य भन्ने बखतका आधारमा सो कार्यव्यापारको समयलाई बुझाउँछ । कालको अभिव्यक्ति प्रायः घटना र समयको आधारमा धातुमा प्रत्यय जोडी बनेका क्रियापदहरूबाट हुन्छ । “काल क्रियापदको समय सङ्केत कोटि हो ।”^{दृ} “क्रियापदमा पाइने उपसर्ग, प्रत्यय र मध्यसर्ग जस्ता रूपका आधारमा भाषिक व्यवस्थामा टङ्कारै देखापर्ने समयको भेद नै काल हो । यो समयको भेद सधैं कुनै कुरा बोल्ने बेला (अहिले) का तुलनामा क्रियाको संरचनामा देखापर्छ ।”^घ

काल क्रियापदको समय बोधक कोटि भएकाले यो स्थान र समयसँग सम्बद्ध व्याकरणात्मक कोटि हो । यसमा समय, स्थान र घटनासँगै मिश्रित भएर एकै साथ

^{दृ} हेमाङ्गराज अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. ११७ ।

^घ माधवप्रसाद पोखरेल, नेपाली क्रियाको काल, मधुपर्क, पूर्णाङ्क २७८, २०४९, पृ. ६१ ।

आउँछन् । कालले वाक्य निर्माणको तहमा धातुमा प्रत्यय लागेर समयको सङ्केत र निर्धारण गर्दछ ।

कुनै पनि कार्यव्यापार कथन समयभन्दा अगावै, त्यही समयमा र कथन समयभन्दा पछाडि कुन आधारमा छ भन्ने द्योतक समयको भेद वा कितान नै काल हो । यो वाक्यात्मक तहमा धातुमा लाग्ने प्रत्ययमा (काल) भर पर्दछ ।

नेपालीमा काललाई परम्परागत रूपमा वर्तमान, भूत र भविष्यत् गरी तीन भागमा विभाजन गरिएको पाइन्छ । तर अभिव्यक्तिका आधारमा वर्तमान त्यस्तो समय बिन्दु हो जुन समय बिन्दुभन्दा अधिको समयलाई भूतकाल र पछिको समयलाई अभूत कालमा रहन्छन् । वर्तमान त्यस्तो समय हो जो बोल्दा-बोल्दै वा गर्दा-गर्दैको समय भएकाले बोलिएको वा गरिएका जति भूत र बोल्न वा गर्न बाँकी जति अभूत हुन्छ । अतः भाषाको रूपात्मक व्यवस्थाको आधारमा नेपालीमा काल भूतकाल र अभूत गरी दुई भागमा बाँडिएको पाइन्छ । बाहिड भाषामा पनि नेपालीको जस्तै दुई काल नै रहने व्यवस्था पाइन्छ ।

जस्तै :

भूतकाल		अभूतकाल	
ला-ती > लाती ।	जा-एँ > गएँ ।	ला-डा > लाडा ।	जा-अन्छ-उ > जान्छु ।
भाप्-ता > भाप्ता ।	किन्-यो > किन्यो ।	भाप्-बा > भाबा ।	किन्-छ > किन्छ ।
जा-प्ता > जाप्ता ।	खा-यो > खायो ।	जा-वा > जावा ।	खा-अन्छ > खान्छ ।
याक्-पाता > याङ्पाता ।	लेख्-आ-यो > लेखायो ।	याक्-पादा > याङ्पादा	लेख्-आउ-छ > लेखाउँछ ।
भात्-ता > भात्ता	समा-यो > समायो ।	भा-ता > भाता ।	समा-आउ-छ > समाउँछ ।

३.४.१ भूतकालिक क्रियापद

भूतकालमा कुनै पनि घटना वा कार्यव्यापार कथन समयभन्दा पूर्वघटित भइसकेको छ, भन्ने कुराको निर्देश गर्ने कालप्रत्यय लागेर क्रियापद निर्माण हुन्छ, भने त्यो भूतकाल हो । भूतकालले बितिसकेको कुरालाई जनाउँछ । भूतकालमा वक्ताले बोलेको वा गरेको काम कथन पूर्वघटित भइसकेको हुन्छ । नेपालीमा भूतकालिक क्रियापदहरू जनाउन यो प्रत्यय लाग्ने गरेको पाइन्छ, भने बाहिड भाषामा ता प्रत्यय लाग्ने व्यवस्था पाइन्छ ।

तल तालिका ६ मा नेपाली र बाहिड भाषाका धातुमा कालप्रत्यय जोडी भूतकालिक क्रियापदहरूलाई वाक्यात्मक संरचनामा दिइएको छ -

तालिका नं. ६ नेपाली र बाहिड भाषाका भूतकालिक क्रियापदका वाक्यात्मक रूपहरूको संरचना

पुरुष	वचन	भाषा	वाक्यात्मक संरचना	लिङ्ग
प्रथम पुरुष	एकवचन	बाहिड	गो-मी जाचो जा-तुङ् । (गोमी जाचो जातुङ् ।)	पुलिङ्ग
		नेपाली	म-ले खात खा-एँ । (मैले भात खाएँ ।)	”
	द्विवचन	बाहिड	गुसे-मी जाचो जा-तासु । (गुसमी जाचो जातासु ।)	”
		नेपाली	हामी (दुई) भात खा-यौं । (हामी (दुई)ले भात खायौं ।)	”
	बहुवचन	बाहिड	गुकु-डो-मी जाचो जा-ताकु । (गुकुडोमी जाचो गाक्ताकु ।)	”
		नेपाली	हामी-हरू -ले भात खा-यौं । (हामीहरूले भात खायौं ।)	”
द्वितीय	एकवचन	बाहिड	गे जाचो जा-ति । (गे जाचो जाप्ति ।)	”
		नेपाली	तँ भात खा-इस् । (तँ भात खाइस् ।)	”
		बाहिड	गुसी-मी जाचो जा-तासि । (गुसी जाचो जातासि ।)	”

पुरुष	द्विवचन	नेपाली	तिमी (दुई)-ले भात खा-यौ । (तिमी (दुई)ले भात खायौ ।)	”
		बाहिड	गनी-डो-मी जाचो जान्-तानि । (गनीडोमी जाचो जान्तानि ।)	”
	बहुवचन	नेपाली	तिमी-हरू -ले भात खा-यौ । (तिमीहरूले भात खायौ ।)	”
तृतीय पुरुष	एकवचन	बाहिड	मेम-मी जाचो जाप्-ता । (मेममी जाचो जाप्ता ।)	”
		नेपाली	त्यस-ले भात खा-यो । (त्यसले भात खायो ।)	”
		नेपाली	त्यस-ले भात खा-ई । (त्यसले भात खाई ।)	स्त्री
	बाहिड	मेम-डोसी-मी जाचो जा-तासे । (मेमडोसीमी जाचो जातासे ।)	पुलिङ्ग	
	द्विवचन	नेपाली	तिनी (दुई)-ले भात खा-ए । (तिनी (दुई)ले भात खाए)	”
	बहुवचन	बाहिड	मेम-डो-मी जाचो जा-तामे । (मेमडोसीमी जाचो जाम्तामे ।)	”
	नेपाली	तिमी-हरू-ले भात खा-ए । (तिमीहरूले भात खाए ।)	”	

यसरी तालिकामा दिइए भै क्रियापदहरू भूतकालिक कालप्रत्यय लागेर बन्ने गर्दछन् । भूतकालको तृतीय पुरुषको एकवचनमा मात्र लिङ्ग भेद नेपाली भाषामा पाइन्छ, तर बाहिडमा भने सबै वाक्यका क्रियापदहरू पुलिङ्गी नै रहने व्यवस्था पाइन्छ ।

नेपाली भाषाको भूतकालमा जा धातुबाट क्रियापद निर्माण हुँदा ग मा परिणत हुने प्रक्रिया रहन्छ भने बाहिडमा यस्तो प्रक्रिया नभई कालप्रत्यय लागेर क्रियापदहरू निष्पन्न हुने प्रक्रिया पाइन्छ ;

जस्तै :

नेपाली भाषाका जा धातु भूतकालिक क्रियापदमा रूपायित हुँदाका रूपहरू :

१५.आ. क. जा-यो > गयो ।

ख. जा-एँ > गएँ ।

- ग. जा-यौ > गयौ ।
 घ. जा-ई > गई ।
 ङ. जा-एको > गएको ।

त्यसैगरी नेपालीको हु धातु भूतकालिक क्रियापदमा परिणत हुँदा भ आदेशक भई आउने प्रक्रिया रहेको पाइन्छ । बाहिड भाषामा यस्तो व्यवस्था पनि पाइँदैन ।

जस्तै :

९६. आ. क. हु-यो > भयो ।
 ख. हु-ए > भए ।
 ग. हु -ई > भई ।
 घ. हु -यौ > भयौ ।
 ङ. हु -एको > भएको ।

नेपाली भाषाका एकाक्षरी उकारान्त धातुको उकार ओकारमा परिवर्तन भई भूतिकालिक क्रियापद बन्ने व्यवस्था रहेको छ ; जस्तै :

९७. आ. क. रु > रोयो, रोए, रोएँ, रोई ।
 ख. धु > धोयो, धोए, धोएँ, धोई ।
 ग. छु > छोयो, छोए, छोएँ, छोई ।
 घ. दु > दोयो, दोए, दोएँ, दोई ।

नेपाली र बाहिड दुबै भाषाका भूतकालिक क्रियापदहरू लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदरको सङ्गतिमा स्वतः मिलेर आएका हुन्छन् ।

जस्तै :

९८ अ.	राम-मी	जाचो	जाप्-ता ।	(राममी जाचो जाप्ता ।)
	↓	↓	↓	↓
आ.	राम-ले	भात	खा-यो ।	(रामले भात खायो ।)
९९.अ.	सीता-मी	जाचो	जाप्-ता ।	(सीतामी जाचो जाप्ता ।)
	↓	↓	↓	↓
आ.	सीता-ले	भात	खा-ई ।	(सीताले भात खाई ।)

यहाँ वाक्य ९८ (अ) र (आ) को भूतकालिक क्रियापद जाप्ता र खायोसंग तृतीय पुरुष, पुलिङ्ग, सामान्य आदरको सङ्गतिमा छन् भने ९९ को (अ) भूतकालिक क्रियापद जाप्ता भूतकालिक क्रियापद तृतीय पुरुष, पुलिङ्ग र सामान्य आदरको सङ्गतिमा र ९९ (आ) को भूतकालिक क्रियापद खाई तृतीय पुरुष, स्त्रीलिङ्ग र सामान्य आदरको सङ्गतिमा रहेको छ । बाहिड भाषामा लिङ्गीय भेद नहुनाले जहिले पनि वाक्यमा प्रयुक्त क्रियापदहरू पुलिङ्ग हुन्छन् ।

३.४.२ अभूतकालिक क्रियापद

कुनै पनि कार्य/घटना वा कार्यव्यापारको कथन समय वा त्यस समयभन्दापछि या भविष्यमा हुने कुराको निर्देश गर्ने कालप्रत्यय लागेर क्रियापदहरू निर्माण भएका हुन्छन् भने त्यस्ता क्रियापदहरू अभूतकालिक क्रियापद हुन्छन् । “अभूत काल तृतीय पुरुष, एकवचनमा शून्यप्रत्यय, बहुवचनमा न-मे द्वितीयपुरुष, एकवचन र बहुवचनमा क्रमशः स् र औ र प्रथमपुरुष, एकवचन र बहुवचनमा क्रमशः उ र औ काल प्रत्ययहरू लाग्छन् ।”^{घञ्} बाहिड भाषामा अभूतकाल धातुको साथमा तृतीय पुरुष एकवचनमा मे ,

^{घञ्} माधवप्रसाद पोखरेल, पूर्ववत्, पृ. २१ ।

द्विवचनमा से बहुवचनमा मे द्वितीय पुरुषमा एकवचनमा ए, इ, द्विवचनमा सि बहुवचनमा नि र प्रथम पुरुषमा एकवचनमा डा, द्विवचनमा सु बहुवचनमा का, कालप्रत्यय जोडी अभूतकालिक क्रियापदहरू बन्ने व्यवस्था पाइन्छ ; जस्तै :

तालिका नं ७ : नेपाली र बाहिड भाषाका अभूतकालिक क्रियापदका वाक्यात्मक रूपका संरचनाहरू

पुरुष	वचन	भाषा	वाक्यात्मक संरचना	लिङ्ग
प्रथम पुरुष	एकवचन	बाहिड	गो खिम ला-डा । (गो खिम लाडा ।)	पुलिङ्ग
		नेपाली	म घर जा-अन्छ-उ । (म घर जान्छु ।)	"
	द्विवचन	बाहिड	गुसु खिम ला-सु । (गुसु खिम लासु ।)	"
		नेपाली	हामी(दुई) घर जा-अन्छ-औ ।(हामी(दुई) घर जान्छौं ।)	"
	बहुवचन	बाहिड	गुकु-डो जाचो जा-ताकु । (गुकुडो जाचो जाक्ताकु ।)	"
		नेपाली	हामी-हरू भात खा-यौ । (हामीहरू भात खायौं ।)	"
द्वितीय पुरुष	एकवचन	बाहिड	गे खिम ला-ए । (गे खिम लाए ।)	"
		नेपाली	तँ घर जा-अन्छ-स् । (तँ घर जान्छस् ।) तँ घर जा-अन्छ-एस् । (तँ घर जान्छेस् ।)	स्त्री.
	द्विवचन	बाहिड	गसी खिम ला-सि । (गसी खिम लासि ।)	पुलिङ्ग
		नेपाली	तिमी(दुई)घर जा-अन्छ-औ ।(तिमी (दुई) घर जान्छौं)	"
	बहुवचन	बाहिड	गनी खिम ला-नि । (गनी खिम लानि ।)	"
		नेपाली	तिमी-हरू घर जा-अन्छा-औ । (तिमीहरू घर जान्छौं ।)	"
तृतीय पुरुष	एकवचन	बाहिड	मेम खिम ला- (मेम खिम ला)	"
		नेपाली	त्यो घर जा-अन्छ (त्यो घर जान्छ ।) तिनी घर जा-अन्छ-इन् । (तिनी घर जान्छिन् ।)	स्त्री
	द्विवचन	बाहिड	मेम-डोसी खिम- ला-से । (मेमडोसी खिम लासे ।)	पुलिङ्ग
		नेपाली	ती (दुई) घर जा-अन्छ-न् । (ती दुई घर जान्छिन् ।)	"
	बहुवचन	बाहिड	मेम-डो खिम ला-मे । (मेमडो खिम लामे ।)	"
		नेपाली	तिमी-हरू घर जा-अन्छ-न् ।(तिनीहरू घर जान्छिन् ।)	"

माथिको तालिका नं ७ मा वाक्य निर्माणको तहमा लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर क्रियापदका आधारमा सङ्गठित छन् भने क्रियापदहरू अभूतकालिक रहेका छन् । यहाँ काल प्रत्ययहरू लागेर अभूतकालिक क्रियापद निर्माण भएका छन् । अभूतकालमा द्वितीय पुरुष, एकवचन र तृतीय पुरुष एकवचनको अवस्थामा नेपाली भाषामा स्त्रीलिङ्ग र पुलिङ्ग प्रष्ट छट्टिएको पाइन्छ । अन्यथा पुलिङ्ग क्रियापदहरूको सङ्गति पाइन्छ तर बाहिडमा क्रियापदको तहमा लिङ्ग भेद रहँदैन ।

नेपालीमा छ र बाहिडमा ब क्रियापदले अभूतकाल जनाउँछन् । यी दुवै भाषाका क्रियापदहरू स्थितिपरक छन् । नेपाली भाषाको छ क्रियापदले अभूतकालका अन्य अवस्थाहरूमा समेत प्रत्ययको काम गर्ने गरेको पाइन्छ तर बाहिड भाषाको ब क्रियापदले चाँहि नेपालीको छ ले भै प्रत्ययको रूपमा अभूतकालमा कार्य गरेको पाइँदैन । बरु ब को सट्टा धातुमा अन्य अभूतकालिक प्रत्ययहरू आएर अभूतकालिक क्रियापद निर्माण हुने गर्दछ तर नेपाली भाषामा यो प्रवृत्ति पाइँदैन । बाहिडको ब क्रियापदले अपूर्णपक्ष अभूतकाल जनाउँछ ;

जस्तै

१००. अ.	भोला-डी	किताब	ब-∅ ।	(भोलाडी किताब ब ।)
	↓	↓	↓	↓
आ.	भोला-मा	किताब	छ-∅ ।	(भोलामा किताब छ ।)
१०१. अ.	राम -के	खिम	पहाड-डी ब-∅ ।	(रामके खिम पहाडडी ब ।)
	↓	↓	↓	↓
आ.	राम-को	घर	पहाड-मा छ-∅ ।	(रामको घर पहाडका छ ।)
१०२. अ.	राम	खिम	ला-∅ ।	(राम खिम ला ।)
	↓	↓	↓	↓
आ.	राम	घर	जा-अन्छ ।	(राम घर जान्छ ।)

माथि वाक्य १०० (अ) र १०१ (अ) मा ब क्रियापदहरू स्थितिपरक रूपमा किताब भोलामा र घर पहाडमा भन्ने अवस्था आएका छन् भने १०० (आ) र १०१ (

आ) मा छ क्रियापद आएको छ, जहाँ कालप्रत्यय समेत लागेको पाइँदैन । वाक्य १०२ (अ) मा ला क्रियापदमा शून्यप्रत्यय छ भने (आ) मा जान्छ क्रियापदमा जा धातुमा कालप्रत्यय अन्छ, लागेर अभूतकाल जनाएको छ, यी सबै क्रियापदहरू अभूतकालिक क्रियापदको अवस्था रहेका छन् ।

नेपाली भाषाको अभूतकालिक क्रियापदहरू द्वितीय पुरुष र तृतीय पुरुषको एकवचनमा लिङ्ग र आदरार्थीमा भेद पाइन्छ । (तालिका नं ७ हेर्ने) तर बाहिड भाषामा यस्तो भेद पाइँदैन ।

नेपाली भाषामा स्वरान्त धातुको अभूतकालिक क्रियापद बन्दा छ प्रत्यय जोडिएमा न आगमन हुने प्रक्रिया रहेको पाइन्छ । तर बाहिड भाषामा यस्तो व्यवस्था पाइँदैन ।

जस्तै

१०३. अ. क.	जा-वा >	जावा ।	१०४. आ. क.	खा-छ >	खान्छ ।	
	ख.	जा-मे >	जामे ।	ख.	खा-छन् >	खान्छन् ।
	ग.	दुम्-अ >	दुम ।	ग.	हु-छ >	हुन्छ ।
	घ.	धुम्-ए-दुम्मे >	धुमेदुम्मे ।	घ.	धु-छन् >	धुन्छन् ।
	ङ.	डवाड्-अ >	डवाड ।	ङ.	रु-छ >	रुन्छ ।

“अभूतकाल/भविष्यत्कालका लागि ने प्रत्ययान्त कृदन्तीय क्रियाका साथ छ का रूपहरूको योगद्वारा बनेका प्रयोगहरू पनि आउँछन् तर यी भविष्यत्कालका लागि

विभेदक हुँदैन् फरक वा वैकल्पिक भने हुनसक्छन् ।”^{घद} यो प्रक्रिया नेपाली भाषामा मात्र रहेको पाइन्छ, तर बाहिड भाषामा यस्तो व्यवस्था पाइँदैन ; जस्तै :

- १०४ आ. क. हेर् > हेर्छ/हेर्नेछ ।
ख. गर् > गर्छ/ गर्नेछ ।
ग. आउ > आउँछ/आउनेछ ।
घ. पाउ > पाउँछ/पाउनेछ ।
ङ. लेख् > लेख्छ /लेख्नेछ ।

यहाँ १०४ (आ), क, ख, ग, घ र ङ मा ने वैकल्पिक भएर आएको छ । अहिले समसामयिक लेख्य नेपाली भाषामा यो ने-छ को शैली केही बढी प्रचलनमा रहेको पाइन्छ । यसरी ने आगमन स्वरान्त र व्यञ्जनान्त दुबै धातुमा प्रयोग भएको पाइन्छ ।

नेपाली र बाहिड भाषा दुबैमा अभूतकालिक प्रत्ययहरू पनि भूतकालमा जस्तै लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरको सङ्गतिमा रहन्छन् । यो व्याकरणात्मक व्यवस्था अन्तर्गतको नियम मान्न सकिन्छ । (तालिका नं ७ हेर्ने) ।

३.५ पक्ष सङ्केतक क्रियापद

“पक्षले खास कालको परिवेश भित्र क्रियाका कार्यको प्रकृति तथा विवरणलाई जनाउँछ ।”^{घघ} “पक्ष क्रियासँग सम्बद्ध व्याकरणात्मक धारा हो र यसले काम कुन अवधिमा भयो भन्ने कुरा बताउँछ । समयमा काम भएको वा नभएको अधिदेखि भएको वा भर्खरै सकिएको बारे पनि सङ्केत गर्दछ ।”^{घद}

^{घद} हेमाङ्गराज अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. १२० ।

^{घघ} हेमाङ्गराज अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. १२१ ।

^{घद} चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ. ६७ ।

काल र पक्ष एक अर्कामा अपरिहार्य वा पूरक भएर रहेको हुन्छ । काल समयको बाह्य पक्षसँग सम्बन्धित रहन्छ भने पक्ष आन्तरिक पक्षसँग सम्बन्धित रहन्छ । त्यसैले काल समयको स्थूल विभाजन हो पक्ष समयको सूक्ष्म विभाजन हो । काल शरीर भए पक्ष आत्मा हो भन्न सकिन्छ । अतः वाक्यात्मक कार्यव्यापारको समयमा व्यतित हुने आन्तरिक समयको क्रियागत विवरण नै पक्ष हो ।

नेपालीमा मुख्यतः पक्ष सामान्य, अपूर्ण, पूर्ण, अभ्यस्त र अज्ञात गरी पाँच भागमा बाडिएको पाइन्छ । बाहिड भाषामा पनि यही आधारलाई पक्षको वर्गीकरण मान्न सकिन्छ । यी पक्षहरूको सामान्य विश्लेषण यहाँ गरिन्छ ।

३.५.० सामान्य सङ्केतक क्रियापद

वाक्यमा प्रयुक्त क्रियापदले कार्यव्यापारलाई सामान्यवस्थाको बोध गराउछ, भने त्यस्तो क्रियापद सामान्य सङ्केतक क्रियापद हुन्छ । अर्थात् कार्यव्यापारमा सामान्य अवस्था जनित क्रियापदको पक्ष नै खास गरी सामान्य पक्ष हो । क्रियाको कार्यलाई सामान्य प्रकृतिमा यस पक्षले जनाउछ । अन्य पक्षहरूको आधारपक्षको रूपमा यस पक्षलाई मान्न सकिन्छ ।

जस्तै :

१०४.अ.	राम-मी	जाचो	जा-वा ।	(राममी जाचो जावा)
	↓	↓	↓	↓
आ.	राम-ले	भात	ख-अन्छ ।	रामले भात खान्छ ।
१०५.अ.	इक्शा	सिली-मोप्-ता ।		(इक्शा सिलीमोप्ता)
	↓	↓		↓
आ.	इक्शा	नाच्-इ-न् ।		(इक्शा नाचिन्)

यहाँ १०४ (अ) (आ) मा आएका जावा-खान्छ, क्रियापदले रामले भात खाने सामान्य प्रकृतिको बोध गराएका छन् त्यसै गरी १०५ (अ) (आ) को सिलीमोप्ता-नाचिन् क्रियापदले पनि इक्शा कर्ता नाचेको सामान्य विवरणलाई जनाएको हुँदा यहाँ प्रयोग भएका सबै क्रियापदहरु सामान्य पक्ष सङ्केतक क्रियापदहरु हुन् ।

३.५.१ अपूर्ण सङ्केतक क्रियापद

काम वा कार्यको अपूर्णता वा निरन्तरता जनाउने क्रियापदको आन्तरिक पक्ष नै अपूर्ण पक्ष हो । क्रियाको निर्माणमा त्यतिखेर वा सो भन्ने कार्य सुरु गरी भइरहेको वा चालू अवस्थाको बोध नै अपूर्ण पक्ष अन्तर्गत गर्दछ । नेपालीमा क्रियापदको अन्त्यमा तै/दै, रहेको/रहेकी/रहेका आदि लागेर क्रियापदहरूले अपूर्ण पक्षको जानकारी दिन्छन् । बाहिड भाषामा सोड लागेर बनेका क्रियापदले अपूर्ण पक्षको जानकारी जनाउने व्यवस्था रहेको पाइन्छ ; जस्तै :

तालिका नं. ८ : अपूर्ण सङ्केतक क्रियापदहरूको केही रूप

अ. क.	ला-सोड >	लासोड ।	आ. क.	जा-दै >	जादै ।
ख.	रा-सोड >	रासोड ।	ख.	आउ-दै >	आउँदै ।
ग.	सिली-मो-सोड>	सिलीमोसोड ।	ग.	नाच्-इ-रहेको >	नाचिरहेको ।
घ.	सिली-मो-सोड>	सिलीमोसोड ।	घ.	नाच्-इ-रहेकी >	नाचिरहेकी ।
ङ .	सिली-मो-सोड>	सिलीमोसोड ।	ङ .	नाच्-इ-रहेका >	नाचिरहेका ।

माथिको ताकिला नं ८ (अ), क मा ला ख मा रा र ग, घ र ड मा सिली धातुमा सोड प्रत्यय लागेर अपूर्ण पक्ष बोधक क्रियापदहरू निर्माण हुन पुगेका छन् । यसरी हेर्दा बाहिड भाषामा चाँहि सोड प्रत्ययले मात्र अपूर्णकालिक पक्षको क्रियापद बन्दछन् अपूर्ण पक्षका क्रियापदहरू पनि अभूत र भूतकालिक परिवेशमा आएका पाइन्छन् । भने नेपालीको (आ) क मा जा धातुमा दै ख मा आउँ धातुमा दै ग, घ र ड मा नाच धातुमा इ र क्रमशः रहेको, रहेकी, रहेका लागेर अपूर्ण पक्ष जनित क्रियापद निर्माण भएका छन् । यी दुबै कालिक अपूर्ण पक्षको अवस्थामा नेपाली र बाहिड दुबै भाषा रहने व्याकरणात्मक व्यवस्था रहेको पाइन्छ ।

जस्तै :

१०६.अ.	राम	रा-सोड	ब ।	(राम रासोड ।)	(अभूतकाल)
	↓	↓			
आ.	राम	आउ-दै	छ ।	(राम आउँदैछ ।)	(अभूतकाल)
१०७.अ.	राम	रा-सोड	बुक्-ता ।	(राम रासोड बक्ता ।)	(भूतकाल)
	↓	↓			
आ.	राम	आउ-दै	थि-यो ।	(राम आउँदै थियो ।)	(भूतकाल)
१०८.अ.	पारु	ला-सोड	ब ।	(पारु लासोड ब ।)	(अभूतकाल)
	↓	↓			
आ.	पारु	जा-इ-रहेका	छ ।	(पारु गइरहेको छ ।)	(अभूतकाल)
१०९.अ.	पारु	ला-सोड	बक्-ता ।	(पारु लासोड बक्ता ।)	(अभूतकाल)
	↓	↓			
आ.	पारु	जा-इ-रहेको	थि-यो ।	(पारु गइरहेको थियो ।)	(अभूतकाल)

यहाँ माथि वाक्य १०६ (अ) र (आ) का क्रियापद रासोड-आउँदै मा सहायक क्रिया छ र ब जोडिएर अभूतकालिक क्रियापद बनेका छन् । त्यसै गरी वाक्यमा ४९ (अ) र (आ) का क्रियापदहरू रासोड-आउँदै मा क्रमशः थियो र बक्ता सहायक क्रियापदको सहायतामा यी वाक्यका क्रियापद भूतकालिक क्रियापद बनेका छन् । त्यस्तै वाक्य १०७ (अ) (आ) का क्रियापदहरू लासोड-गइरहेको मा छ र ब सहायक क्रियापदले वाक्यमा अभूतकालिक अपूर्ण पक्ष र वाक्य ५१ (अ) र (आ) मा लासोड-

गइरहेको क्रियापदमा थियो र बक्ता सहायक क्रियापदको सहायतामा यी क्रियापदहरू भूतकालिक अपूर्णपक्षका क्रियापद बनेका छन् ।

३.५.२ पूर्ण सङ्केतक क्रियापद

कार्यव्यापारको क्रियापदको कार्य पूर्णता वा कार्य सिद्धिको पक्षलाई जनाउने क्रियापद पूर्णपक्ष हो । त्यसैले यो पक्षले भूतकालको सन्निकटता देखाउँछ । यस पक्षले भूतमा घटित कार्यव्यापारलाई वर्तमानको सङ्गतिमा जोडेर हेर्ने गर्दछ । नेपाली भाषामा एको कृदन्त प्रत्ययका सहायताले अभूत र भूतकालमा पूर्णता व्यक्त गर्दछ । नेपालीमा एको/एकी/एका प्रत्ययका साथमा छ/थि सहायक क्रियापदको संयोजनबाट पूर्ण पक्ष जनिन्छ, भने बाहिड भाषामा तामे/तामेम् कृदन्तीय प्रत्ययको साथमा बक्ता सहायक क्रियापदको मेलबाट पूर्णपक्ष कालिक क्रियापद जनिन्छ ।

जस्तै :

११०.अ.क.	ला-तामे >	लातामे ।	१०४. आ.क	जा-एको >	गएको ।
ख.	रा-तामे >	रातामे ।	ख	आउ-एको >	आएको ।
ग.	सिलि-मोम्-तामेम्	सिलीमाम्तामेम् ।	ग.	नाच्-एको >	नाचेको ।
घ.	जाप्-तामे >	जाप्तामे ।	घ	खा-एको >	खाएको ।
ड.	ख्लुम- ताममे >	ख्लुम्तामेम् ।	ड	रोप्-एका >	रोपेका ।

माथि तालिका दिइएका पूर्णपक्ष कालिक क्रियापदहरू हुन् तर वाक्य निर्माणमा यी क्रियापदहरूले वाक्य समापक गर्न सक्दैन र नेपालीमा छ/थि बाहिडमा ब सहायक क्रियापदको सहायता लिएर मात्र वाक्य टुङ्ग्याउँछन् ।

जस्तै :

११०.अ गो-मी जाचो जा-तुङ-मे ब-क्ता । (गोमी जाचो जातुङमे बक्ता ।)

↓ ↓ ↓ ↓
आ. म-ले खाना खा-एको थि-एँ । (मैले खाना खाएको थिएँ ।)

१११.अ. प्रशान अमेरिका ला-तामे ब-Ø । (प्रशान अमेरिका लातामे ब ।)

↓ ↓ ↓ ↓
आ. प्रशान अमेरिका जा-एको छ-Ø । (प्रशासन अमेरिका गएको छ ।)

यहाँ वाक्य ५२ (अ) र (आ) मा जातुङमे-खाएको क्रियापद पूर्णपक्ष कालिक क्रियापद हुन तर वाक्य पूरा गर्न भने बक्ता-थिए सहायक क्रियापदको आवश्यक परेको छ भने कर्ता म-गो मा विभक्ति ले-मी लागेका छन् । वाक्य ५३ (अ) (आ) मा लातामे-गएको पूर्णपक्ष कालिक क्रियापद पनि छ-बलाई सहायक क्रियापदको आवश्यकता अनिवार्य देखियो । कर्ता प्रशानमा विभक्ति लागेको छैन । त्यसैले पूर्णपक्ष कालिक क्रियापदहरूको प्रयोगमा वाक्य गठन गर्दा कर्ताले विभक्ति लिन्छन् पनि लिदैनन् पनि । यो दुबै भाषामा रहेको व्यवस्था हो ।

पुर्ण पक्ष कालिक क्रियापदले पूर्णता जनाए तापनि यो भूत र अभूत दुबै कालिक परिवेशमा आएको पाइन्छ । नेपालीमा पूर्ण पक्षले कालिक क्रियापदमा एको-छ को संरचनाले अभूत/वर्तमानकाल र एको-थि र एथ्यो को संरचनामा आएको क्रियापदले भूतकालिक अवस्थाको बोध गराउँछ । बाहिङमा पनि अभूत/भूत दुबै कालिक अवस्था पाइन्छ । तामे-ब को संरचनाले अभूत र मे-बक्ता को संरचनाले भूतकाल जनाउने गर्दछन् ; जस्तै :

११२.अ. राम-मी विरुवा ख्लुम्-तामे ब । (राममी विरुवा ख्लुम्तामे ब ।)

↓ ↓ ↓ ↓
आ. राम-ले विरुवा रोप्-एको छ । (रामले विरुवा रोपेको छ ।)

११३.अ.	राम-मी	विरुवा	ख्लुम्-तामे	बक्ता ।	(राममी विरुवा ख्लुम्तामे बक्ता ।)
	↓	↓	↓	↓	
आ.	राम-ले	विरुवा	रोप्-एको	थि-यो ।	(रामले विरुवा रोपेको थियो ।)

माथि वाक्य ११२ (अ) र (आ) मा **रोपेको-ख्लुम्तामे** पूर्ण पक्षको साथमा **छ-ब** सहायक क्रियापदले वाक्यलाई पूर्ण पक्ष वर्तमान कालिक बनाएको छ । त्यस्तै गरी वाक्य ११३ (अ) र (आ) मा **रोपेको-ख्लुम्तामे** पूर्णपक्षको क्रियापदका साथमा आएको **थियो-बक्ता** सहायक क्रियापद आएर वाक्यलाई भूत कालिक पूर्णपक्ष बनाएको छ भने कर्ता रामले विभक्ति **ले-मी** लिएको छ यो विभक्ति लिने र नलिने कर्ता यस पक्षमा रहेको पाइन्छ ।

नेपालीमा **थ्यो** र **एथ्यो** पनि पूर्ण पक्षलाई जनाउने कालप्रत्यय हुन् । यसले भूतकाल र दूरस्थतालाई जनाउछ । नेपालीको **एका** प्रत्ययले बहुवचन बाहिडमा पनि **तामेम्** ले बहुवचन बुझाउछ भने दूरता बोध गर्ने त्यस्तो अर्को कालप्रत्यय बाहिड भाषामा पाइदैन ।

जस्तै

११४.अ.	राम-मी	जाचो	जाप्-तामे ।	बक्-ता	(राममी जाचो जाप्तामे बक्ता ।)
	↓	↓	↓	↓	
आ.	राम-ले	भात	खा-एथ्यो ।		(रामले भात खाएथ्यो ।)
११५.अ.	विरुवा-डो	ब्याक्-तामेम्	ब-मे ।		(विरुवाडो ब्याक्तामेम् बमे ।)
	↓	↓	↓	↓	
आ.	विरुवा-हरू	मर्-एका	छ -न् ।		(विरुवाहरू मरेका छन् ।)

यहाँ वाक्य ११४ (अ) र (आ) का क्रियापद **खाएथ्यो-जाप्तामे** मा नेपालीको **खा** धातुमा **एथ्यो** प्रत्यय लागेर दूरता बुझाएको छ तर बाहिडका **जाप्** धातुमा **तामे** प्रत्यय

र बक् धातुमा ता प्रत्यय लागेर पनि दूरता बोध पाइदैन । वाक्य ११५ (अ) र (आ) को ब्याक्तामेम्-मरेका क्रियापदले पनि पूर्णपक्ष कालिक क्रियापदका साथ बहुवचन बुझाउछन् भने नेपालीमा त्यही अनुरूपका छन् सहायक क्रियापदको प्रयोग भएको छ । तर बाहिडमा भने ब एकवचन वाचक सहायक क्रियापद आएर पनि यहाँ मूलक्रियापदले बहुवचन जनित गराएकाले सहायक क्रियाको बाहिडमा यो व्यवस्था रहेको छ ।

यसरी पूर्णपक्षकालिक क्रियापदहरूको रूप नेपाली र बाहिड भाषामा आफ्नो व्यकरणिक व्यवस्था अनुरूपमा दुवै भाषा रहेको पाइन्छ ।

३.५.३ अभ्यस्त सङ्केतक क्रियापद

“कार्यको आवृत्ति वा अभ्यस्त स्वभाव जनाउने पक्षलाई अभ्यस्त भनिन्छ ।”^घ अभ्यस्त पक्षलाई अपूर्णपक्षकै एक भेदका रूपमा पनि लिएको पाइन्छ । अभ्यस्त पक्षले कर्ताको कार्यव्यापारलाई अभ्यस्तताको स्थिति/अवस्थामा देखाउँछ । नेपाली र बाहिड दुवै भाषामा अभ्यस्त पक्ष रहेको पाइन्छ । नेपालीमा अभ्यस्त पक्षको क्रियापदका धातुहरूमा दो/तो-थि, थ्यो, ने-गर को प्रत्यय संरचनामा पाइन्छन् भने बाहिडमा सो-पावा को संरचनामा रहने व्यवस्था पाइन्छ ; जस्तै :

अभ्यस्त पक्ष सङ्केतक क्रियापदहरू

११६ अ.	च्याक-आ	बक् -ता	>	च्याकआ बक्ता ।
	↓	↓		↓
आ.	लखे-थ्यो		>	लेख्यो ।
११७ अ.	च्याक-सोड	बक् -ता ।	>	च्याक्सोड बक्ता ।
	↓	↓		↓
आ.	लेख्-दो	थि-यो ।	>	लेख्दथ्यो ।

^घ हेमाङ्गराज अधिकारी, पूर्ववत् , पृ. १२१ ।

मात्र पाउने वा बोध हुने क्रियापदको पक्षलाई अज्ञात पक्ष मानिन्छ ।”^{घट} यो अज्ञात पक्ष सङ्केतक क्रियापदहरू नेपाली र बाहिड दुबै भाषामा रहेका पाइन्छन् । यस पक्षमा भूतकालमा घटित घटनालाई वर्तमानमा व्यक्त गरिन्छ । नेपालीमा ए/इ प्रत्ययान्त कृतदन्तीय क्रियासँग वर्तमानकालिक छ सहायक क्रियापदको संयोजनबाट अज्ञात पक्ष व्यक्त हुन्छ । बाहिडमा ति/ता प्रत्ययान्त क्रियापदसँग छा सहायक क्रियापदको संयोजनबाट अज्ञात पक्ष बोध हुन्छ ।

जस्तै :

अज्ञात सङ्केतक क्रियापदका संरचनात्मक रूप

१२१. अ. पढ्-ए- पाप्ता-छा > पढेपाप्ताछा ।
 ↓ ↓ ↓

आ. पढ्-ए - छ > पढेछ ।

१२२. अ. डिन्-ता- छा > डिन्ताछा ।
 ↓ ↓ ↓

आ. सुन्-इ- छ > सुनिछ ।

१२३. अ. भेट्-इ- छा > भेतिछा ।
 ↓ ↓ ↓

आ. करा-ए- छ-उ > कराएछु ।

नेपाली र बाहिड भाषामा अज्ञात पक्षको भूतकालसँग मात्र सम्बन्ध रहन्छन् ; जस्तै :

१२४ अ. साजन-मी धेरै पढ्-ए- पाप्ता छा । (साजनमी धेरै पढेपाप्ताछा ।)
 ↓ ↓ ↓ ↓

आ. साजन-ले धेरै पढ्-ए- छ । (साजनले धेरै पढेछ ।)

१२५ अ. इक्शा-मी मामा-के लो डिन्-ता-छा । (इक्शामी मामाके लो डिन्ताछा ।)
 ↓ ↓ ↓ ↓

आ. इक्शा-ले आमा-को कुरा सुन्-इ-छ-इ-न । (इक्शाले आमाको कुरा सुनिछिन् ।)

माथिका वाक्य १२४ (अ) (आ) को पढेपाप्ताछा-पढेछ क्रियापदले कर्ता साजनले पढेपछि थाहा हुन आएको कुरा बुझाउँछन् त्यसै गरी वाक्य १२५ (अ) (आ) को क्रियापदहरू डिन्ताछा-सुनिछिन् ले पनि कर्ता इक्षाले आमाको कुरा सुन्ने कामपछि थाहा हुन आएका कुरा बुझिन्छ त्यसैले यी सबै क्रियापदहरू पढेपाप्ताछा-पढेछ, डिन्ताछा-सुनिछिन् अज्ञात पक्ष सङ्केतक क्रियापदहरू हुन् । यहाँ कर्ता साजन र इक्षाले विभक्ति मी-ले लिएका छन् । अज्ञात पक्षमा प्रायः कर्ताले विभक्ति लिने गर्दछ । नेपाली र बाहिड दुवै भाषामा अज्ञात पक्ष सङ्केतक क्रियापदहरू भूतकालिक हुने गर्दछन् ।

३.६ भाव सङ्केतक क्रियापद

भाव व्याकरणात्मक धारा अन्तर्गतको एक कोटि हो । भाव काल र पक्ष जस्तै क्रियापदसँग सम्बद्ध व्याकरणिक कोटि हो । यसले क्रियापदको संरचनालाई वाक्यात्मक अर्थको तहमा परिवर्तन गराउँदछ । काल र पक्षले वाक्यको भौतिक अवस्थाको बोध गराउँछ भने भावले वाक्यको कार्यव्यपारमा मनोवैज्ञानिक अवस्थाको बोध गराउँछ । “क्रियाद्वारा वक्ताको मनोभाव वा मनोवृत्ति जनाउने कोटिलाई भाव वा वृत्ति भनिन्छ ।”^{घठ} वक्ताको मनोभाव वा मनसायको भिन्नतालाई व्यक्त गर्ने क्रियाको रूपतत्व वा संरचनाको भिन्नतालाई क्रियाको भाव भनिन्छ । भावलाई वृत्ति पनि भनिन्छ । भाव क्रियापदमा नीहित आन्तरिक मनोभाव हो । क्रियापदले अभिव्यक्ति दिन चाहेको खोजेको वृत्ति नै भाव हो । नेपालीमा व्याकरणात्मक दृष्टिले चिह्नित हुन सक्ने भाव मुख्यतः विद्यर्थ, सम्भावनार्थ र सङ्केतार्थ तीन किसिमका रहेता पनि सामान्यतया भावलाई सामान्यर्थक, आज्ञार्थक, संभावनार्थक र प्रश्नार्थक गरी चार भागमा बाडेर हेर्न सकिन्छ ।

यी चार किसिमका भावहरूलाई तल चर्चा गरिन्छ ।

^{घठ} हेमाङ्गराज अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. १२५ ।

३.६.१ सामान्यर्थक सङ्केतक क्रियापद

सामान्य रूपमा क्रियापदको कार्यव्यापारलाई बोध गराउने क्रिया नै सामान्यर्थक सङ्केतक क्रियापद हुन् । अन्य सबै प्रकारका भावहरू यही भावबाट व्युत्पन्न हुने गर्दछन् । त्यसैले यसलाई अन्य भावका आधार भाव पनि भन्न सकिन्छ । यस सामान्यर्थकमा लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल प्रष्टसँग छुट्टिएको पाइन्छ । यो भाव भूत र अभूत कालिक रूपमा वितरण भएका पाइन्छन् । यो नेपाली र बाहिड दुवै भाषामा उही व्यवस्था रहेको पाइन्छ ।

जस्तै

१२६. अ.	पारु	खिम	ला-ता ।	(पारु खिम लाता ।)	(भूत)
	↓	↓	↓	↓	
आ.	पारु	घर	जा-यो ।	(पारु घर गयो ।)	(भूत)
१२७. अ.	गो	खिम	ला-डा ।	(गो खिम लाडा ।)	(अभूत)
	↓	↓	↓	↓	
आ.	म	घर	जा-अन्छ-उ ।	(म घर जान्छु ।)	(अभूत)

यहाँ वाक्य १२६ (अ) (आ) को लाता-गयो क्रियापदहरू भूतकालिक सामान्यर्थक भाव व्यक्त गर्ने क्रियापदहरू हुन् । जसले पारु घर गएको सामान्य भाव वा अर्थ बोकेका छन् । त्यसै गरी वाक्य १२७ (अ) (आ) का लाडा-जान्छु क्रियापदहरू भने अभूतकालिक क्रियापदहरू हुन् । यिनले पनि गो-म घर जाने सामान्य अर्थलाई बुझाएका छन् ।

सामान्यर्थक भाव सङ्केतक क्रियापदको वाक्य संरचनामा लिङ्ग, वचन, पुरुष र कालको सङ्गतिमा तल वाक्यात्मक संरचनालाई तालिका नं १२ बाट हेर्न सकिन्छ ।

पुरुष	वचन	भाषा	वाक्यात्मक संरचना	लिङ्ग
प्रथम पुरुष	एकवचन	बाहिङ	गो किताब गि-डा । (गो किताब गिडा ।)	पुलिङ्ग
		नेपाली	म किताब दि-अन्छ-उ । (म किताब दिन्छु ।)	”
	द्विवचन	बाहिङ	गुसु किताब गि-सु । (गुसु किताब गिसु ।)	”
		नेपाली	हामी(दुई)किताब दि-अन्छौ । (हामी (दुई) किताब दिन्छौ ।)	”
	बहुवचन	बाहिङ	गुकु-डो किताब गि-का । (गुकुडो किताब गिका ।)	”
		नेपाली	हामी-हरू किताब दि-अन्छ-औ । (हामीहरू किताब दिन्छौ)	”
द्वितीय पुरुष	एकवचन	बाहिङ	गे किताब गि-इ । (गे किताब गिइ ।)	”
		नेपाली	तँ किताब दि-अन्छस् । (तँ किताब दिन्छस् ।)	”
		नेपाली	तँ किताब दि-अन्छ-ए-स् । (तँ किताब दिन्छेस्)	स्त्री.
	द्विवचन	बाहिङ	गुसी किताब गि-सि । (गुसी किताब गिसी)	पुलिङ्ग
		नेपाली	तिमी (दुई) किताब दि-अन्छ-औ।(तिमी (दुई) किताब दिन्छौ)	”
	बहुवचन	बाहिङ	गुनी-डो किताब गि-नी । (गुनी-डो किताब गिनी ।)	”
नेपाली		तिमी-हरू किताब दि-अन्छ-औ ।(तिमीहरू किताब दिन्छौ ।)	”	
तृतीय पुरुष	एकवचन	बाहिङ	मेम किताब गि-वा । (मेम किताब गिवा ।)	”
		नेपाली	त्यो किताब दि-अन्छ । (त्यो किताब दिन्छ ।)	”
		नेपाली	तिनी किताब दि-अन्छ-ए । (त्यो किताब दिन्छे)	स्त्री
	द्विवचन	बाहिङ	मेम-डोसी किताब गि-से । (मेमडोसी किताब गिसो)	पुलिङ्ग
		नेपाली	तिनी (दुई) किताब दि-अन्छ-न् । (ती दुई किताब दिन्छन्)	”
	बहुवचन	बाहिङ	मेम-डो किताब गि-मे । (मेमडो किताब गिमे)	”
नेपाली		तिमी-हरू किताब दि-अन्छ-न् । (तिमीहरू किताब दिन्छन्)	”	

यहाँ तालिका नं १२ बाट के प्रष्ट हुन्छ भन्ने बाहिङ भाषामा सामान्यर्थक सङ्केतक क्रियापदहरूमा लिङ्ग भेद रहँदैन, स्त्रीलिङ्गमा पनि पुलिङ्गी क्रियापद नै रहन्छ । त्यस्तै बाहिङमा मध्यम आदरार्थीको पनि प्रयोग पाइँदैन सामान्य र उच्च

आदरार्थीको मात्र व्याकरणात्मक व्यवस्था हुनुले यो अवस्था आएको हो । त्यसै गरी नेपाली भाषामा स्त्रीलिङ्ग क्रियापद सामान्यर्थक भावको द्वितीय पुरुष, एकवचनमा र तृतीय पुरुषको एकवचनमा भेद रहन्छ अन्यथा सबै पुलिङ्गी क्रियापद नै रहन्छन् । आदरको दृष्टिमा सामान्य आदरार्थीमा लिङ्ग भेद नेपालीमा पाइन्छ । यी व्याकरणिक व्यवस्थाहरू नेपाली र बाहिड दुबै भाषाका सामान्यर्थक भाव सङ्केतक भूतकालिक क्रियापदमा पनि रहन्छन् ।

३.६.२ आज्ञार्थक/विद्यर्थक सङ्केतक क्रियापद

मुख्यतः वाक्यमा आएका क्रियापदले आज्ञा र इच्छाको मनोभाव बुझाउँछ भने त्यस्ता क्रियापदहरू आज्ञार्थक वा विद्यर्थक सङ्केतक क्रियापदहरू हुन्छन् । यस भावमा वक्ता र श्रोताको निकटता रहन्छ । वक्ताले श्रोतालाई आज्ञा, इच्छा, अनुरोध, प्रस्ताव, सल्लाह आदि मध्ये एक व्यक्त गरिरहेको हुन्छ । यस भावलाई इच्छार्थक भाव पनि भनिन्छ । यो आज्ञार्थक भाव नेपाली र बाहिड दुबै भाषामा पाइन्छन् । यो भाव पनि पुरुष, वचन लिङ्ग, आदरमा रूपायित हुन्छ । आज्ञार्थक भाव सङ्केतक क्रियापद जहिलै पनि अभूत कालिक रहन्छन् ।

तालिका नं १३ : आज्ञार्थक सङ्केतक क्रियापदका केही वाक्यका संरचनात्मक रूपहरू:

पुरुष	वचन	भाषा	वाक्यात्मक संरचना	लिङ्ग
प्रथम पुरुष	एक.	बाहिड	गो राम-लाई कलम गि-डा । (गो रामलाई कलम गिडाँ ।)	पुलिङ्ग
		नेपाली	म राम-लाई कलम दि-उँ । (म रामलाई कलम दिउँ ।)	"
	द्वि .	बाहिड	गो राम-डोसी-लाई कलम गि-डा-सिँ । (गोरामडोसीलाई कलम गिडासिँ)	"
		नेपाली	म राम (दुई) लाई कलम दि-उँ । (म राम(दुई)लाई कलम दिउँ ।)	"
	बहु.	बाहिड	गुकु राम-लाई कलम गि-काँ । (गुकु रामलाई कलम गिका ।)	"
		नेपाली	हामी राम-लाई कलम दि-औँ । (हामी रामलाई कलम दिऔँ ।)	"

तृतीय पुरुष	एक.	बाहिड	मेम-मी राम-लाई कलम गि-वाला ।(मेममी रामलाई कलम गिवाला)	”
		नेपाली	त्यो राम-लाई कमल दि-ओस् । (त्यसले रामलाई कलम देओस् ।)	”
	द्वि.	बाहिड	मेम-डोसी-मी राम-लाई कलम गि-सेला ।(मेमडोसीमी रामलाई कलम गिसेला)	पुलिङ्ग
		नेपाली	तिनी (दुई)ले राम-लाई कलम दि-ऊ-न् । (तिनी (दुई) ले रामलाई कलम दिऊन् ।	”
	बहु.	बाहिड	मेम-डो-मी राम-लाई कलम गि-मेला । (मेमडोमी रामलाई कलम गिमेला)	”
		नेपाली	तिनी-हरू-ले राम-लाई कलम दि-ऊ-न् ।(तिनीहरूले रामलाई कलम दिऊन)	”

यहाँ तालिका नं १३ बाट के थाहा हुन्छ भने आज्ञार्थक भाव सङ्केतक क्रियापदमा लिङ्ग भेद नेपालीमा पनि बाहिडको भै रहँदैन । नेपाली भाषामा प्रथम पुरुषको एकवचनमा उँ बहुवचनमा औ र बाहिडमा प्रथम पुरुषको एकवचनमा डाँ र बहुवचनमा काँ प्रत्यय लागेर क्रियापद निर्माण हुन्छन् । त्यस्तै तृतीय पुरुषको एकवचनमा ओस्/योस् बहुवचनमा ऊन्/उन्/युन र बाहिडमा एकवचनमा वाला द्विवचनमा सेला बहुवचनमा मेला प्रत्यय लागि आज्ञार्थक भाव जनाउने क्रियापदहरू बन्दछन् भने द्वितीय पुरुष आज्ञार्थक भावमा स्पष्ट देखिँदैन । आज्ञार्थक सङ्केतक क्रियापदहरू अभूतकालिक रहन्छन् ।

३.६.३ सम्भावनार्थक सङ्केतक क्रियापद

“निश्चित भई नसकेको कुराको पूर्वानुमान वा सम्भावना बुझाउनेलाई सम्भावनार्थ भनिन्छ ।”^{घड} वाक्य गठनमा आउने क्रियापदले सम्भावनाको भाव व्यक्त

^{घड} हेमाङ्गराज अधिकारी, पूर्ववत् , पृ. १२७ ।

गर्छन् भने त्यस्ता क्रियापदलाई सम्भावनार्थक भाव मानिन्छ । प्रायः नेपाली भाषामा सम्भावना जनाउन धातुमा ला प्रत्ययान्तरमा आउने प्रचलन पाइन्छ । बाहिडमा भने नेपालीको ला र होला आगन्तुक भएर आएका हुन्छन् । नेपाली र बाहिड दुवै भाषामा सम्भावनार्थक भाव सङ्केतक क्रियापदहरू अभूतकालिक रहने गर्दछन् ।

जस्तै :

तालिका नं ७ : नेपाली र बाहिड भाषाका संभावनार्थक सङ्केतक अभूतकालिक क्रियापदका वाक्यात्मक रूपहरू संरचनाका केही रूपहरू :

पुरुष	वचन	भाषा	वाक्यात्मक संरचनाहरू	लिङ्ग
प्रथम पुरुष	एकवचन	बाहिड	गो खिम ला-डा-ला । (गो खिम लाडाला ।)	पुलिङ्ग
		नेपाली	म घर जा-उँ-ला । (म घर जाउँला ।)	"
	द्विवचन	बाहिड	गुसु खिम ला-सु-ला । (गुसु खिम लासुला ।)	"
		नेपाली	हामी (दुई) घर जा-औँ-ला । (हामी (दुई) घर जाऔँला ।)	"
	बहुवचन	बाहिड	गुकु-डो खिम ला-का-ला । (गुकुडो खिम लाकाला ।)	"
		नेपाली	हामी-हरू घर जा-औँ-ला । (हामीहरू घर जाऔँला)	"
द्वितीय पुरुष	एकवचन	बाहिड	गे खिम ला-ए-ला । (गे खिम लाएला ।)	"
		नेपाली	तँ घर जा-ला स् । (तँ घर जालास् ।)	"
		नेपाली	तँ घर जा-ला-इ-स् । (तँ घर जालिस् ।)	स्त्री.
	द्विवचन	बाहिड	गुसि खिम ला-सि-होला । (गुसि खिम लासिहोला)	पुलिङ्ग
		नेपाली	तिमी (दुई) घर जा-औँ-ला । (तिमी (दुई) घर जाऔँला)	"
		बहुवचन	बाहिड	गुनी खिम ला-नि-ला । (गुनी खिम लानिला ।)
नेपाली	तिमी-हरू घर जा-औँ -ला । (तिमीहरू घर जाऔँला)		"	
		बाहिड	मेम खिम ला-हो-ला । (मेम खिम लाहोला ।)	"

तृतीय	एकवचन	नेपाली	त्यो घर जा-ला । (त्यो घर जाला ।)	”
	द्विवचन	बाहिड	मेम-डोसी खिम- ला-से-होला (मेमडोसी खिम लासेहोला)	पुलिङ्ग
पुरुष		नेपाली	ती (दुई) घर जा-ला-न् । (ती दुई घर जालान्)	”
	बहुवचन	बाहिड	मेम-डो खिम ला-मे-होला । (मेमडो खिम लामेहोला)	”
नेपाली		तिमी-हरू घर जा-ला-न् । (तिनीहरू घर जालान् ।)	”	

यहाँ तालिका नं १३ मा दिइएका सम्भावनार्थक वाक्य संरचनामा द्वितीय पुरुषको एक वचन र तृतीय पुरुषको एकवचनमा नेपाली भाषाको लिङ्ग भेद पाइन्छ भने अन्य अवस्था र बाहिड भाषामा लिङ्ग भेद रहँदैन । सम्भावनार्थक सङ्केतक क्रियापदहरू जहिले पनि अभूतकालिक हुने गर्दछ र यो खाली एउटा पूर्वानुमान मात्र हो ।

नेपालीमा अपूर्ण पक्ष जनाउने दो /तो कृतदन्तीय क्रियापदसँग हु धातुका रूपहरू संयोजन भएर पनि सम्भावनार्थक सङ्केतक क्रियापदहरू निर्माण भएका पाइन्छन् ।

जस्तै :

- १२८आ.क. राम यो हप्ता जा-दो हु-ओ । (राम यो हप्ता जादो हो ।)
- ख. पारु भविष्य-मा ठूलो मान्छे वन्-दो हु-ओ । (पारु भविष्यमा ठूलो मान्छे बन्दो हो ।)
- ग. हामी- जीवन-भर भेटघाट गर्-दा हु-औ । (हामीहरू जीवनभर भेटघाट गर्दा हौं ।)
- हरू

वाक्य १२८ (आ) क, ख र ग मा दो कृतदन्ती क्रियापदहरू जादो, बन्दो, गर्दा मा हु का रूपहरू हो, हो, हौं सहायक क्रियापद आएर वाक्य पुरा तथा सम्भावनार्थक सङ्केतक क्रियापद बनेका छन् ।

३.६.६ प्रश्नार्थक सङ्केतक क्रियापद

प्रश्नार्थक भावको आधार सामान्यर्थक भाव नै हो । प्रश्नार्थक भाव सामान्यर्थक भावका वाक्यहरूलाई नै वाक्य गठनको क्रममा प्रश्नात्मक चिह्न (?) को प्रयोग वाक्यको अन्त्यमा गरेर आरोह अवरोहमा जोड दिइन्छ । त्यस्तै वाक्यको शुरुमा प्रश्नात्मक शब्द के, किन, कसरी, कस्तो आदि को प्रयोगले पनि वाक्यका क्रियापदहरू प्रश्नार्थक बन्दछन् । यो भाव लिङ्ग, वचन, पुरुष आदि सबैमा रूपाययित हुन्छ ।

नेपाली भाषामा जस्तै बाहिड भाषामा पनि त्यही रूपमा प्रश्नार्थक सङ्केतक क्रियापद बन्ने गरेको पाइन्छ । तर लिङ्गको आधारमा भने भेद रहने व्यवस्था बाहिडमा नपाइनुले सबै क्रियापदहरू पुलिङ्ग रहन्छन् ।

जस्तै

१२९अ.	गो-मी	राम-लाई	कलम	गि-तोडँ ।	(गोमी रामलाई कलम गितोडँ ?)	
	↓	↓	↓	↓	↓	
आ.	म-ले	राम-लाई	कलम	दि-एँ ।	मैले रामलाई कलम दिएँ ?)	
१३०अ.	मारा	गे	राम-लाई	कलम	गि-इँ ।	(मारा गे रामलाई कलम गिइँ ?)
	↓	↓	↓	↓	↓	
आ.	के तँ	राम-लाई	कलम	दि-अन्छ-ए-स् ।	(के तँ रामलाई कलम दिन्छेस ?)	

वाक्य १२९ (अ) (आ) मा सामान्यर्थक क्रियापद गितोडँ-दिएँ मा प्रश्नावाचक चिह्न (?) लागेर यी क्रियापदहरू प्रश्नार्थक भाव साङ्केतक क्रियापद बनेका छन् । वाक्य १३० (अ) र (आ) मा वाक्यको सुरुमै के -मारा प्रश्नावाचक शब्दका साथमा वाक्यका क्रियापदहरू दिन्छेस्-गिइँ आई अन्त्यमा प्रश्नावाचक चिह्न (?) को प्रयोग भई वाक्यमा प्रयोग भएका क्रियापदहरू दिन्छेस् -गिइँ प्रश्नार्थक सङ्केतक बनेका छन् । वाक्य १२९ (अ) र (आ) को दिएँ -गितोडँ पुलिङ्गी क्रियापद र वाक्य १३० (आ) को

दिन्छेस् स्त्रीलिङ्गी र (अ) को गिइँ पुलिङ्गी क्रियापद हुन् यहाँ नेपालीमा लिङ्ग भेद र बाहिडमा लिङ्ग भेद पाइँदैन ।

प्रश्नार्थक सङ्केतक क्रियाहरू भूत र अभूत कालिक दुबै कालमा रहन्छ । जस्तै वाक्य १२९ (अ) र (आ) का क्रियापद दिँ- गितोड भूतकालिक क्रियापद हुन् भने वाक्य १२९ (अ) र (आ) का क्रियापदहरू दिन्छेस-गिइँ चाँहि अभूत कालिक क्रियापदहरू हुन् ।

३.७ आदर सङ्केतक क्रियापद

आदर व्याकरणिक कोटिहरू मध्येको एक कोटि हो । यसले व्याकरणात्मक कोटि दर्शाउँछ । आदरले मूलतः तह निर्धारणमा श्रोता अर्थात् द्वितीय पुरुष र अन्य तृतीय पुरुषसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्दछ । नेपालीमा प्रष्ट चिह्नित आदर सामान्य (तँ), मध्यम (तिमी), र उच्च (तपाईं) तीन किसिमका पाइन्छ तर बाहिडमा भने दुई तह सामान्य (गे) र उच्च (गनी) आदर मात्र रहेको पाइन्छ ।

जस्तै

१३१. अ. गे खिम ला-ए । (गे खिम लाए ।)
 ↓ ↓ ↓ ↓

आ. तँ घर जा-अन्छ-स् । (तँ घर जान्छस् ।)

१३२. आ. तिमी घर जा-अन्छ-औ । (तिमी घर जान्छौ ।)

१३३. अ. गुनी खिम ला-नि । (गुनि खिम लानि ।)
 ↓ ↓ ↓ ↓

आ. तपाईं घर जा-नु हु-अन्छ । (तपाईं घर जानुहुन्छ ।)

वाक्य १३१ (अ) (आ) का क्रियापद जान्छस्-लाए कर्ता तँसँग सङ्गति राखी सामान्य आदर व्यक्त गरेका छन् । वाक्य १३२ (आ) को जान्छौ क्रियापदले तिमी

कर्तासँग सम्बन्ध रहेर माध्यम आदर दर्शाएको छ वाक्य १३३ (अ) (आ) का जानुहुन्छ-
लानि क्रियापदले कर्ता तपाईं -गुनी को सङ्गतिमा उच्च आदर व्यक्त गरेका छन् भने
बाहिड भाषामा मध्यम आदर पाईदैन ।

३.७.१ सामान्य आदर सङ्केतक क्रियापद

सामान्य आदरलाई आदररहित पनि भनिन्छ । सामान्य आदर आफूभन्दा साना
उमेर, नाता, पद घनिष्टता आदिका सन्दर्भमा प्रयोग गरिने आदरपद हो । सामान्य
आदर वक्ता र श्रोताको प्रत्यक्षतामा बढी प्रयोग हुन्छ साथै प्रायः यो एक वचनमा
मात्र आदर प्रष्टसँग चिह्नित हुन्छ । बाहिड भाषामा पनि नेपालीमा जस्तै व्यवस्था
पाइन्छ नेपाली भाषाका तँ, त्यो, यो जस्ता पदहरू सामान्य आदर पद हुन भने
बाहिडमा गे, मेम, यम आदि सामान्य आदरपदहरू हुन् ।

जस्तै

१३४. अ.	गे	मोटो	ब-डे ।	(गे मोटो बडे ।)
	↓	↓	↓	↓
आ.	तँ	मोटो	छ-स् ।	(तँ मोटो छस् ।)
१३५. अ.	मेम	मोटो	ब ।	(मेम मोटो ब ।)
	↓	↓	↓	↓
आ.	त्यो	मोटो	छ ।	(त्यो मोटो छ ।)
१३६. अ.	गे	मोटी	ब-डे ।	(गे मोटी बडे ।)
	↓	↓	↓	↓
आ.	तँ	मोटी	छ-ए-स ।	(तँ मोटी छेस् ।)

यहाँ वाक्य १३४ (अ) (आ) मा छस्-बडे द्वितीय पुरुष, पुलिङ्ग एकवचनको
संरचनामा आएको सामान्य आदर सङ्केतक क्रियापदहरू हुन् १३५ (अ) (आ) छ-ब
क्रियापदहरू तृतीय पुरुष, एक वचन, पुलिङ्गी, सामान्य आदर वचक क्रियापदहरू हुन् ।

त्यस्तै १३६ (आ) को छेस् क्रियापद भने द्वितीयपुरुष, एकवचन, स्त्रीलिङ्गी क्रियापद हो भने १३६(अ) को बडे चाँही द्वितीय पुरुष, एकवचन, पुलिङ्गीको सङ्गतिमा आएको क्रियापद सामान्य आदरार्थी हुन् ।

३.७.३ उच्च आदर सङ्केत क्रियापद

नाताले आफूभन्दा उच्च, पद प्रतिष्ठानका हिसाबले उच्च र समकक्षीहरूसँग औपचारिकता दर्शाउँदा प्रयोग गरिने (तपाईं) सर्वनामपद नै उच्च आदर पद हो । श्रोता सन्दर्भ जनाउँदा तपाईं र अन्य सन्दर्भ जनाउँदा भने उहाँको प्रयोग नेपालीमा गरिन्छ भने बहुवचन दर्शाउँदा तपाईं/उहाँ सर्वनामपदमा हरू बहुवचन चिह्नको प्रयोग गरिन्छ बाहिड भाषामा पनि उही सन्दर्भमा उच्च आदरपदको प्रयोग भएको पाइन्छ । गनी (तपाईं) सर्वनाम पद उच्च आदरार्थीको भेदक मानिन्छ । गनी श्रोता सन्दर्भमा प्रयोग हुने आदरपद हो भने अन्य सन्दर्भमा मेम (उहाँ) र यम (यहाँ) को प्रयोग हुन्छ । बहुवचनमा डो (हरू) बहुवचन चिह्नको प्रयोग आदरपदमा गर्ने चलन छ । नेपाली र बाहिड दुबै भाषामा स्त्रीलिङ्ग व्यक्त गर्ने छुट्टै आदर पद र आदरार्थी क्रियापद पाइँदैन बरु नेपालीमा भने नाम र विशेषणमा भर पर्दछ र लिङ्ग भेद छुट्टिन्छ; जस्तै :

१३७ अ.	गनी	गेना	रा-न्	तानि ।	(गनी गेना रान्तानि ।)
	↓	↓	↓	↓	↓
आ.	तपाईं	कहिले	आउ-नु	हु-यो ।	(तपाईं कहिले आनुभयो ।)
१३८ अ.	मेम-डो	शहर	ला-म्	ता-मे ।	(मेमडो शहर लाम्तामे ।)
	↓	↓	↓	↓	↓
आ.	उहाँ-हरू	सहर	जा-नु	हु-यो ।	(उहाँहरू शहर जानुभयो ।)
१३९ अ.	गनी	क्याक्याम	दुम्-तानि		(गनी क्याक्याम दुम्तानि ।)
	↓	↓	↓		↓
आ.	तपाईं	काली	हु-नु	हु-यो ।	(तपाईं काली हुनुभयो ।)

वाक्य १३७ (अ) (आ) मा कर्ता तपाईं-गनी उच्च आदरपदको सङ्गतिमा आएका आउनुभयो-रान्तानि क्रियापद उच्च आदरार्थी सङ्केतक क्रियापद हुन् । वाक्य १३८ (अ) र(आ) उहाँ-मेम उच्च आदरपदमा हरू-डो बहुवचन चिह्न लागेर बहुवचन सङ्केतक क्रियापद जानुभयो-लास्तामे क्रियापद पनि उच्च आदर सङ्केतक क्रियापद हुन् । त्यस्तै वाक्य १३९ (आ) कर्ता तपाईंका साथ कर्म काली स्त्रीलिङ्गी विशेषण प्रयोग भएको छ र बाहिड (अ) मा गनी का साथ स्त्रीलिङ्गी विशेषण पद आएको छैन तर क्रियापद भने पुलिङ्गी हुनुभयो-दुस्तानि क्रियापदहरू उच्च आदरार्थी क्रियापदहरू हुन् । यसरी उच्च आदर सङ्केतक क्रियापद जहिले पनि पुलिङ्गीको स्थिति रहेको हुन्छ ।

३.८ अकरण सङ्केतक क्रियापद

सामान्यतया वाक्यमा प्रयुक्त हुने क्रियापदहरू जसले नकारात्मक कोटि जनाउँछ, त्यस्ता क्रियापदलाई नै व्याकरणात्मक युक्तिमा अकरण सङ्केतक क्रियापद भनिन्छ । क्रियापदलाई अकरण बनाउँदा नेपालीमा करण रूपहरूमा निषेधार्थी न प्रत्यय लाग्ने हुन्छ भने बाहिड भाषामा चाँहि अकरण क्रियापदको निर्माण प्रक्रिया अलि बेगल रहेको पाइन्छ, नेपालीमा भै प्रत्यय लागेर नभई बाहिडमा भने मा निषेधात्मक उपसर्ग लागेर क्रियापदहरू अकरण सङ्केतक बन्ने व्यवस्था बाहिड भाषामा पाइन्छ । लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरको सङ्गतिमा दुवै भाषाको करणमा रहे अनुरूपकै रूपात्मक विशेषता प्रायः रहेको पाइन्छ ; जस्तै :

१४० अ.	गो	खिम	ला-डा ।	(गो खिम लाडा ।)	(करण)
	↓	↓	↓	↓	
आ.	म	घर	जा-अन्छ-उ ।	(म घर जान्छु ।)	(करण)
१४१ अ.	गो	खिम	मा-लाडा ।	(गो खिम मालाडा ।)	(अकरण)
	↓	↓	↓	↓	
आ.	म	घर	जा-न ।	(म घर जान्छु ।)	(अकरण)

१४० (अ) बाहिङ र (आ) नेपाली भाषाका करण वाक्य हुन भने १४१ (अ) र (आ) मा जा धातुमा न प्रत्ययान्त प्रत्यय लागेर जान्न र (अ) मा लाडा क्रियापदमा मा उपसर्ग जोडिएर मालाडा अकरण सङ्केतक क्रियापदहरू बनेका छन् र वाक्य अकरण भएको छ । यसरी नेपालीमा प्रत्यय र बाहिङ भाषामा उपसर्गको मेलबाट क्रियापदहरू अकरण बन्ने गरेको पाइन्छ ।

नेपालीमा दुई क्रियाहरू मिली बनेका क्रियापदहरूमा भने अकरण प्रत्यय मध्यवर्ती जस्ता भई दुई क्रियाको बीचमा आई केही क्रियापद अकरण बन्ने गरेको पाइन्छ तर बाहिङमा त्यस्तो मध्यवर्ती रूपमा उपसर्ग र प्रत्यय दुबै लागेका पाइँदैन । जस्तै :

१४२ आ. क. बस-दै-न-थ्यो > बस्दैनथ्यो । (बस्दैनथियो)

ख. खेल-दै- न-थ्यो > खेल्दैनथ्यो । (खेल्दैनथियो)

ग गर्-इ-न-राख्-अ > गरिनराख ।

घ) आउ-दै न-थ्यो > आउँदैनथ्यो । (आउँदैनथियो)

ङ) नाच्-दै-न-थ्यो > नाच्दैनथ्यो । (नाच्दैनथियो)

नेपाली र बाहिङ दुबै भाषामा अकरण सङ्केतक क्रियापदहरू भूत र अभूत दुबै कालमा व्याप्त रहेको पाइन्छ । लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदर पनि आ-आफ्नो व्याकरणात्मक व्यवस्था अनुरूप सङ्गति राखेको पाइन्छ । यसलाई तल तालिकाबाट प्रष्ट दिइएको छ ।

तालिका नं १५ : बाहिड र नेपाली भाषाका भूतकालिक अकरण सङ्केतक वाक्यका केहि रूपहरू :

पुरुष	वचन	भाषा	वाक्यात्मक संरचना	लिङ्ग
प्रथम पुरुष	एकवचन	बाहिड	गो-मी जाचो मा-जाडावा । (गोमी जाचो माजाडावा)	पुलिङ्ग
		नेपाली	म-ले भात खा-ई-न । (मैले भात खाईन ।)	"
	द्विवचन	बाहिड	गुसु जाचो मा-जासुवा । (गुसु जाचो माजासुवा ।)	"
		नेपाली	हामी (दुई) भात खा-ए-न-औ । (हामी(दुई) भात खाएनौ ।)	"
	बहुवचन	बाहिड	गुकु-डो जाचो मा-जाकावा । (गुकुडो जाचो माजाकावा ।)	"
		नेपाली	हामी-हरू भात खा-ए-न-औ । (हामीहरू भात खाएनौ ।)	"
द्वितीय पुरुष	एकवचन	बाहिड	गे जाचो मा-जाइवा । (गे जाचो माजाइवा ।)	"
		नेपाली	तँ भात खा-इ-न-स् । (तँ भात खाइनस् ।)	"
	द्विवचन	बाहिड	गुसी जाचो मा-जासिवा । (गुसी जाचो माजासिवा ।)	"
		नेपाली	तिमी (दुई)ले भात खा-ए-न-औ (तिमी (दुई)ले भात खाएनौ)	"
	बहुवचन	बाहिड	गुनी-डो जाचो मा-जानिवा । (गुनीडो जाचो माजानिवा ।)	"
		नेपाली	तिमी-हरू भात खा-ए-न-औ । (तिमीहरू भात खाएनौ ।)	"
तृतीय पुरुष	एकवचन	बाहिड	मेम-मी जाचो मा-जाउँवा । (मेममी जाचो माजाउवा ।)	"
		नेपाली	त्यो-ले भात खा-ए-न । (त्यसले भात खाएन ।)	"
			त्यो-ले भात खा-ई-न । (त्यसले भात खाईन ।)	स्त्री
	द्विवचन	बाहिड	मेम-डोसी जाचो मा-जासेवा । (मेमडोसी जाचो माजासेवा ।)	पुलिङ्ग
		नेपाली	ती (दुई)ले भात खा-ए-नन् । (ती (दुई)ले भात खाएनन् ।)	"
	बहुवचन	बाहिड	मेम-डो-मी जाचो मा-जामेवा । (मेमडोमी जाचो माजामेवा ।)	"
नेपाली		तिनी-हरू-ले भात खा-ए-नन् । (तिनीहरूले भात खाएनन् ।)	"	

माथिको तालिका नं .१५ बाट के प्रष्ट देखिन्छ भने नेपाली भाषामा अकरण सङ्केतक क्रियापदहरूमा तृतीय पुरुषको एकवचनमा मात्र लिङ्ग भेद पाइन्छ । अन्य पुरुष, वचन र बाहिड भाषाको सम्पूर्ण पुरुष र वचनमा लिङ्ग भेद पाइँदैन ।

३.९ क्रियापदका काल, पक्ष र भावको अन्तरसम्बन्ध

व्याकरणिक वाक्य सङ्गतिमा वाक्यमा व्याकरणात्मक धारा र कोटिहरूको मेलबाट एउटा पूर्ण वाक्य गठन भएको हुन्छ । व्याकरणात्मक धारा अन्तर्गतका काल, पक्ष र भावको त अझ एक अर्का बीच अन्तरसम्बन्ध रहेको हुन्छ । काल जुन सुकै अवस्थामा पक्ष र भावको परिवेशमा रहन्छ । त्यसैले यी कालसँग सम्बन्ध रहेर पक्ष र भाव कुनै न कुनै रूपमा रहेका पाइन्छन् । यी तीन अवस्थाका बोधको रूपमा क्रियापद रहेका हुन्छ । “काल, पक्ष र भाव बोधक क्रियापदहरूको संयोजनको स्थितिले नेपाली भाषामा क्रियापदावलीलाई विस्तारित बनाउन निकै मद्दत गरेको हुन्छ ।”^{घट} बाहिड भाषामा पनि नेपालीको यही स्थितिमा विद्यमान व्याकरणिक व्यावस्था रहेको पाइन्छ ।

काल, भाव र पक्ष व्याकरणिक भिन्न धारा वा कोटि भएता पनि यी तीन कोटिहरू भाषामा एक अर्कामा जेलिएर रहेका हुन्छन् । काल समयको बाह्य तथा स्थूल पक्ष हो भने भाव र पक्ष आन्तरिक तथा सूक्ष्म पक्ष हुन् । क्रियापदमा समय विभाजनको बाह्य कार्य कालले गरिरहेको हुन्छ भने त्यसको आशय र अवस्थितिको आन्तरिक अध्ययन भाव र पक्षले गरेका हुन्छन् । कालको साथमा सँगै पक्ष र भावको आगमन वाक्यमा आएको हुन्छ,, जुन वाक्यमा प्रयोग भएको क्रियापदमा नीहित रहन्छ । तसर्थ क्रियापदका दृष्टिले काल, पक्ष र भाव एक आपसमा अन्तरसम्बन्धित व्याकरणिक धाराहरू हुन् । यी धाराहरू व्याकरणमा एक अर्का बीच पूरकका रूपमा रहेका हुन्छन् । नेपाली भाषामा जस्तै बाहिड भाषामा पनि काल, भाव र पक्षको यही अवस्थिति रहेको पाइन्छ ।

यहाँ तल केही क्रियापदहरू दिइन्छ, जसले काल, भाव र पक्षको अन्तर्सम्बन्ध देखाउँछ ।

^{घट} हेमाङ्गराज अधिकार, पूर्ववत्, पृ. १३४ ।

तालिका नं. १६ काल, भाव र पक्षको अन्तर्सम्बन्धपरक क्रियापदका केहि रूपहरू :

भाषा	क्रियापद	काल, पक्ष र भाव
बाहिड	जासोड दुम होला ।	अपूर्ण-अभूत-सम्भावनार्थक
नेपाली	खादै हुन्छ होला ।	अपूर्ण-अभूत-सम्भावनार्थक
बाहिड	जावामे दुम होला ।	अपूर्ण-अभूत-सम्भावनार्थक
नेपाली	खाएको हुँदो हो ।	अपूर्ण-अभूत-सम्भावनार्थक
बाहिड	जासोड बक्ता होला ।	अपूर्ण-अभूत-सम्भावनार्थक
नेपाली	खाँदै थियो होला ।	अपूर्ण-अभूत-सम्भावनार्थक
बाहिड	जाउवा होल् ।	अभ्यस्त-भूत-सम्भावनार्थक
नेपाली	खान्थ्यो होला ।	अभ्यस्त-भूत-सम्भावनार्थक
बाहिड	जाप्ताछ्छ ।	अज्ञात-भूत
नेपाली	खाएछ ।	अज्ञात-भूत

तालिका नं. १७ काल र पक्ष सङ्केतक क्रियापदका केही रूपहरू

भाषा	क्रियापद	काल र पक्ष
बाहिड	जासोड बक्ती ।	भूत-अपूर्ण
नेपाली	खाँदै थिएँ ।	भूत-अपूर्ण
बाहिड	जासोड दुम्डा ।	अभूत-अपूर्ण
नेपाली	खाँदै हुनेछु ।	अभूत-अपूर्ण
बाहिड	जातुडमे बक्ता ।	भूत-पूर्ण
नेपाली	खाएको थिएँ ।	भूत-पूर्ण

बाहिड	जाआ वक्ता ।	भूत-अभ्यस्त
नेपाली	खान्थ्यो ।	भूत-अभ्यस्त
बाहिड	जासो पावा ।	अभूत- अभ्यस्त
नेपाली	खाने गर्छ ।	अभूत- अभ्यस्त
बाहिड	जाप्ताछ ।	भूत-अज्ञात
नेपाली	खाएछ ।	भूत-अज्ञात

तालिका नं. :१८ काल र भाव सङ्केतक क्रियापदमा केही रूप :

भाषा	क्रियापद	काल वा पक्ष
बाहिड	जावा ।	अभूत-सामान्यर्थक
नेपाली	खान्छ ।	अभूत-सामान्यर्थक
बाहिड	जातुड ।	भूत-सामान्यर्थक
नेपाली	खाएँ ।	भूत-सामान्यर्थक
बाहिड	जाउँ ।	अभूत-सामान्यर्थक
नेपाली	खाउँ ।	अभूत-सामान्यर्थक
बाहिड	जाप्ता ?	भूत- प्रश्नार्थक
नेपाली	खायो ?	भूत-प्रश्नार्थक
बाहिड	जावा ?	अभूत-प्रश्नार्थक
नेपाली	खान्छ ?	अभूत-प्रश्नार्थक

तालिका नं. १९ बाहिड र नेपाली भाषाका केही अभूतकालिक प्रत्ययहरू

पुरुष	एकवचन		द्विवचन		बहुवचन	
प्रथम पुरुष	डा	लाडा ।	सु	लासु ।	का	लाका ।
	उँ	जान्छु ।	-		औ	जान्छौ ।
द्वितीय पुरुष	ए	लाए ।	सि	लासि ।	नि	लानि ।
	स	जान्छस् ।	-		औ	जान्छौ ।
तृतीय पुरुष	वा	ला ।	से	लासे ।	मे	लामे ।
		जान्छ ।	-		न्	जान्छन् ।

तालिका नं २०: भूतकालिक प्रत्ययहरू :

पुरुष	एकवचन		द्विवचन		बहुवचन	
प्रथम पुरुष	ति/तुङ	लाति ।	सु	लासु ।	ताकु	लाक्ताकु ।
	एँ	गएँ ।	-		औ	गयौ ।
द्वितीय पुरुष	ते	लाते ।	स	लासि ।	तानि	लान्तानि ।
	इस्	गइस् ।	-		यौ	गयौ ।
तृतीय पुरुष	ता	लाता ।	तासे	लातासे ।	तामे	लामतामे
	यो	गयो ।	-		ए	गए ।

अध्याय चार

सारांश, निष्कर्ष

४.१ सारांश

प्रस्तुत “नेपाली र बाहिड भाषाको क्रियापदको तुलनात्मक अध्ययन” शीर्षकको शोत्रपत्रमा नेपाली भाषालाई माध्यम बनाई नेपाली भाषा र बाहिड भाषाका क्रियापदहरूको बनौट, प्रकार र व्याकरणात्मक कोटिहरू (लिङ्ग, बचन, पुरुष, काल, भाव, पक्ष, आदर र अकरणमा राखेर क्रियापदको तुलना गरी यी दुई भाषा बीच रहेका समानता र असमानताको अध्ययन, विश्लेषण गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोत्र-पत्र जम्मा चार अध्यायमा विभाजित छ । पहिलो अध्यायमा ‘शोध परिचय’ शीर्षक रहेको छ । यस अन्तर्गत शोध शीर्षक, शोधकार्यको उद्देश्य, शोधकार्यको सिमाङ्कन, पूर्वकार्यको अध्ययन/समिक्षा, शोधको औचित्य र महत्व, शोधकार्यको विधि माथि प्रकाश पाउँ शोध कार्यको रूपरेखासमेत तयार पारिएको छ ।

दोस्रो अध्यायमा ‘क्रियापद’ शीर्षक अन्तर्गत नेपाली र बाहिड भाषाका ‘क्रियापदको बनौट’ उपशीर्षकमा क्रियापद बन्ने आधारहरू धातुमा प्रत्यय जोडी- (धातुको वर्गीकरण स्वरान्त, व्यञ्जनान्त, सकर्मक, अकर्मक र प्रेरणार्थ) धातुमा प्रत्यय लागी क्रियापदहरू निर्माण हुने स-उदाहरण व्याख्या विश्लेषण गर्दै नामपद र विशेषणपदमा प्रत्यय लागेर साथै क्रियामा-क्रिया जोडिएर पनि क्रियापद बन्ने प्रक्रियाहरूको विस्तृत जानकारी प्रस्तुत गरिएको छ भने बाहिड भाषामा नेपाली भाषाका धातुहरू आगन्तुक धातुका रूपमा आएर प्रत्यय लागेर समेत क्रियापद बन्ने कुराको उल्लेख गरिएकोछ ।

यसै अध्याय दुईमा क्रियापदका किसिमलाई कर्मकताका आधारमा, संरचनात्मक आधार, समापक आधार र कालिक आधारमा क्रियापदहरू छुट्टै-छुट्टै वर्गीकरण गरिएको छ । कर्मकता वा वाक्यात्मक आधारमा क्रियापदहरू सकर्मक, अकर्मक र पूरकापेक्षी गरी तीन

भागमा बाँडिएको छ, त्यस्तै संरचनात्मक आधारमा सरल र संयुक्त क्रियापद, समापक आधारमा समापिका र असमापिका र कालिक आधारमा पूर्वकालिक र उत्तर कालिक गरी दुई-दुई भागमा बाँडेर क्रियापदका किसिमहरूको छुट्टै-छुट्टै व्याख्या विश्लेषण स-उदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्याय तीनमा क्रियापदलाई व्याकरणिक कोटिहरूको आधारमा विश्लेषणात्मक अध्ययन तथा विवेचना गरिएको छ । यही अध्याय नै प्रस्तुत शोधपत्रको मूल अध्याय पनि मान्न सकिन्छ । यस अध्याय भित्र नेपाली र बाहिड दुई भाषाका क्रियापदहरूलाई व्याकरणात्मक धारामा छुट्टै-छुट्टै शीर्षकहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

क्रियाका कोटिहरू मूल शीर्षक अन्तर्गत यस अध्यायमा ३.१ लिङ्ग शीर्षक राखी नेपाली र बाहिड भाषाका शाब्दिक पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गको संरचकहरूलाई तालिका १ र २ मा प्रस्तुत गरी लिङ्ग संकेतक क्रियापदहरूको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । जसमा नेपालीमा पुलिङ्गी र स्त्रीलिङ्ग क्रियापदहरू रहेको तर बाहिड भाषामा पुलिङ्गी क्रियापद मात्र रहेको तथ्य स-उदाहरण सहित प्रस्तुत गरिएको छ ।

नेपाली र बाहिड दुवै भाषाका वचनलाई ३.२ अन्तर्गत प्रस्तुत गरिएको छ । नेपालीमा एकवचन र बहुवचन मात्र रहेको पाइएको तर बाहिड भाषामा एकवचन, द्विवचन र बहुवचन गरी तीन वचन प्रष्ट चिन्हित रहेको कुरालाई तालिका ३ मा वचन संकेतक नामपदहरू दिई त्यसको व्याख्या विश्लेषण गर्दै वचन सङ्केतक क्रियापदहरूको मानवीय-अमानवीय, सजीव-निर्जीव नामपदहरूको साथमा प्रयुक्त क्रियापदको वचनबारे विस्तृत व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्याय तीनको ३.३ पुरुष सङ्केतक क्रियापदमा नेपाली र बाहिड भाषाका पुरुषलाई प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुष गरी अलग-अलग उपशीर्षक अन्तर्गत राखेर प्रत्येक पुरुषको व्याख्या गरिएको छ । जुन व्यवस्था नेपाली र बाहिड दुवै भाषामा समानताहरू

पाइएका छन् । कर्ता जुन पुरुष हो त्यही सङ्गतिमा आउने क्रियापदहरूलाई पुरुषका आधारमा अध्ययन यहाँ गरिएको छ ।

काल सङ्केतक क्रियापद शीर्षक ३.४ मा दिएर नेपाली बाहिड भाषाका क्रियापदहरूको बारेमा विस्तृत चर्चा गरिएको छ । काललाई मुख्य रूपमा भूत र अभूत कालमा वर्गिकरण गरी केहि कालिक क्रियापदहरूलाई तालिका नं. ५ मा दिइएका छन् । साथै भूतकाल र अभूतकाललाई छुट्टा-छुट्टै उपशीर्षकहरूमा राखेर लिङ्ग, वचन, पुरुषका आधारमा सउदाहरण व्याख्या गरिएको छ । कालिक क्रियापदहरूको व्युत्पादन समेतको विश्लेषणात्मक अध्ययन गरिएको छ ।

यसै अध्यायमा पक्ष संकेतक क्रियापदको व्याख्या विश्लेषणात्मक अध्ययन गरिएको छ । पक्ष क्रियापदमा नीहित रहने र कालसँग अन्तरसम्बन्ध राख्ने कुरालाई यसमा प्रष्ट पारिएको छ । पक्षलाई पूर्ण, अपूर्ण, अभ्यास्त र अज्ञात गरी चार भागमा वर्गिकरण गरी यिनीहरूको छुट्टा-छुट्टै शीर्षकहरूमा विश्लेषण नेपाली र बाहिड भाषामा प्रस्तुत गरिएको छ । अज्ञात संकेतक क्रियापदहरू जहिले पनि भूत कालिक रहने समेत यस अन्तर्गत अध्ययन गरिएको छ ।

व्याकरणात्मक धाराहरू मध्येको भाव पनि एक प्रमुख रहेको हुँदा यसको बारेमा यसै अध्यायको ३.६ मा विस्तृत रूपमा दिइएको छ । भाव वाक्यमा रहेको क्रियापदमा अन्तरनीहित आन्तरिक भाव/वृत्ति हो । यसलाई पनि सामान्यर्थक, आज्ञार्थक, सम्भावनार्थक र प्रश्नार्थक भावमा बाँडेर विश्लेषणात्मक अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा प्रत्येक भावहरूलाई वाक्यात्मक संरचना तालिकामा उदाहरण समेत दिई प्रष्ट पारिएका छन् ।

यस अध्यायको ३.७ आदर सङ्केतक क्रियापद शीर्षकमा नेपाली र बाहिड दुवै भाषाका आदरलाई उल्लेख गर्दै आदरको सङ्गतिमा आउने क्रियापदहरूको यसमा अध्ययन गरिएको छ । नेपालीमा आदर सामान्यतया तीन भागमा बाँडेर हेरिन्छ भने बाहिडमा दुई

भागमा राख्न सकिन्छ । नेपालीमा सामान्य, मध्यम र उच्च आदरहरू रहेका छन् भने बाहिडमा सामान्य र उच्च आदरमात्र रहेको पाइन्छ । बाहिडमा मध्यम आदरार्थी बहुवचनमा पाइए तापनि त्यो तटस्थ रहन्छ ।

वाक्य नकारात्मक बन्ने क्रममा क्रियापदमा अकरण चिन्ह प्रत्यय वा उपसर्ग लागेर अकरण सङ्केतक क्रिया बन्ने कुरा ३.८ मा अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ । नेपालीमा अकरण क्रियापद बन्न धातुको सहायतामा नप्रत्ययान्त लागेर अकरण बन्ने गरेको तर बाहिड भाषामा भने क्रियापदमा उपसर्ग मा लागेर क्रियापद अकरण बन्ने प्रक्रिया पाइन्छ, यी सबै यस अकरण संकेतक क्रियापद शीर्षकमा प्रष्ट रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस अध्यायको अन्तिम उपशीर्षक हो ३.९ क्रियापदको काल, पक्ष र भावको अन्तरसम्बन्ध । यस अन्तर्गत काल, पक्ष र भावको त्रिपक्षीय अन्तरसम्बन्धको विश्लेषण गर्दै तालिकामा यिनीहरूको बीच रहने अन्तरसम्बन्धलाई देखाइएको छ ।

यसरी यस अध्याय ३ मा विशेषतः क्रियापद वाक्यात्मक संरचनामा के कसरी संगठित रहन्छ भन्ने बारे केलाइएको छ भने क्रियापदको निर्माण र किसिमको सम्बन्धमा अध्याय दुईमा प्रष्ट पारिएको छ ।

४.२ निष्कर्ष

प्रस्तुत “नेपाली र बाहिड भाषाको क्रियापदको तुलनात्मक अध्ययन” शीर्षकरहेको शोधपत्रमा नेपाली र बाहिड भाषाको क्रियापदहरूको सविस्तार अध्ययन र विश्लेषण गर्दा यी दुई भाषाबीचमा रहेका व्याकरणिक व्यवस्थाको समानता र असमानताहरू निम्न बमोजिम रहेको पाइएको छन् -

समानताहरू

) क्रियापदको बनोटमा धातुमा प्रत्यय लागेर बन्ने क्रियापदहरू नेपाली र बाहिड दुवै भाषामा स्वरान्तछ, व्यञ्जनान्त, अकर्मक, सकर्मक धातुहरूमा समानता पाइन्छन् ।

-) नेपाली र बाहिङ दुवै भाषामा विशेषणपदमा प्रत्यय लागेर, क्रियामा क्रियापद जोडिएर क्रियापद बन्ने व्यवस्थाहरू पाइनु यी दुई भाषाको व्याकरणिक समानता मान्नु पर्छ ।
-) क्रियापदको किसिममा नेपाली र बाहिङ दुवै भाषामा उही व्यवस्था र किसिमहरू रहेका छन् । यसलाई पनि यी दुई भाषाका समानता मान्न सकिन्छ ।
-) नेपाली र बाहिङ दुवै भाषामा पुरुषको व्यवस्था प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुषको समान व्यवस्था पाइन्छ ।
-) व्याकरणात्मक धारा अन्तर्गतको काल भूत र अभूतकाल नेपाली र बाहिङ दुवै भाषामा पाइन्छन् । आ-आफ्नो भाषिक, व्याकरणिक व्यवस्था अनुरूपको दुईकालका क्रियापद पाइनु यी भाषाहरूको समानता मान्नुपर्छ ।
-) नेपाली र बाहिङ भाषाका व्याकरणिक कोटिहरू भाव र पक्ष दुवै भाषामा एउटै किसिमका व्याकरणिक अवस्थामा पाइनुलाई व्याकरणात्मक समानता मानिन्छ ।
-) बाहिङ भाषामा द्विस्वरान्त र प्रेरणार्थक धातुबाट क्रियापद बन्ने व्यवस्था पाइँदैन बरु नेपाली भाषाका केही धातुहरू भने आगन्तुक धातुका रूपमा बाहिङमा आएर क्रियापद निर्माण हुने प्रवृत्ति बाहिङ भाषामा रहेको पाइन्छ ।

असमानताहरू

-) नेपाली भाषामा नामपदमा प्रत्यय लागेर क्रियापद बन्ने व्यवस्था पाइँन्छ, तर बाहिङ भाषामा नामपदमा प्रत्यय लागेर क्रियापद बन्ने व्यवस्था रहेको पाइँदैन ।
-) बाहिङ र नेपाली भाषामा लिङ्ग भेद शाब्दिक रूपमा स्त्रीलिङ्ग र पुलिङ्ग रहे तापनि क्रियापदको तहमा बाहिङ भाषामा भेद पाइँदैन । बाहिङका सबै क्रियापदहरू पुलिङ्गी रहने व्यवस्था छ भन्ने नेपालीमा स्त्रीलिङ्गी र पुलिङ्गी दुई भेदहरू पाइन्छन् । त्यसैले बाहिङ भाषालाई पुलिङ्गी भाषा भन्न सकिन्छ ।

) नेपाली भाषामा वचन एकवचन र बहुवचन गरी दुई किसिमका वचनहरू र सोहि अनुरूपका वचन क्रियापदहरूमा पाइन्छन् भने बाहिड भाषामा एकवचन, द्विवचन र बहुवचन गरी तीन किसिमका वचनहरू पाइन्छन् र त्यहि तहका वचन र क्रियापदहरू रहने व्यवस्था रहेको पाइन्छ ।

) आदरपदमा भने नेपाली र बाहिड भाषामा केही असमानताहरू छन् । नेपालीमा आदर सामान्य, मध्यम र उच्च आदरपद र त्यही अनुरूपका क्रियापदहरू रहने व्यवस्था पाइन्छ तर बाहिड भाषामा भने सामान्य र उच्च आदरपद र उही अनुरूपका क्रियापदहरू मात्र रहने व्याकरणिक व्यवस्था रहेकोछ ।

) बाहिड र नेपाली भाषाको व्याकरणिक कोटि अकरणमा पनि अलग-अलग व्यवस्थाहरू पाइन्छन् । बाहिड भाषामा वाक्यलाई अकरण बनाउँदा क्रियापद पदमा उपसर्ग मा लाग्ने व्यवस्था रहेको छ भने नेपाली भाषामा वाक्य अकरण बनाउँदा क्रियापद पदमा न प्रत्यय अन्त्यमा, मध्यमा र अग्रस्थानमा जोडिएर अकरण बन्ने व्याकरणिक व्यवस्था रहेको पाइन्छ ।

यी यस्ता समानता र असमानताहरू रहेका नेपाली र बाहिड भाषा आ-आफ्नै छुट्टै अस्तित्व बाकेका भाषाहरू हुन् । यी दुवै भाषाहरू एउटै भूगोलमा सहअस्तित्वको सामिप्यतामा बाचेका छन् भन्न सकिन्छ ।

सन्दर्भसूची

अधिकारी, हेमङ्गराज, **समसामयिक नेपाली व्याकरण**, विद्यार्थी पुस्तक भण्डारः
भोटाहिटी, काठमाडौं, (२०६४) ।

किरात राई यायोक्खा, प्रकाशक, **निप्सुड**, साकेला विशेषांक (जेष्ठ, २०५४) ।

गर्ड हन्सन, **द राई अफ इष्टर्न नेपाल-इथनिक एण्ड ल्याङ्ग्युष्टिक ग्रुपिङ्ग**, सिनास :
त्रि.वि., (सन् १९९१) ।

....., 'नेपाली क्रियाको काल', **मधुपार्क**, पूर्णांक २७८, (२०४९) ।

जिमी राई उत्थान समाज (सोलु), प्रकाशक, **प्रभाह स्मारिका**, (वि.सं. २०६२) ।

पोखरेल, माधवप्रसाद, **नेपाली वाक्य व्याकरण**, ने.रा.प्र.प्र.: कमलादी, काठमाण्डौं, (२०५४) ।

बन्धु, चुडामणि, **भाषाविज्ञान**, साभा प्रकाशन : पुलचोक, (२०५०) ।

बाहिड किरात मुलुखिम, प्रकाशक, **बाहिडके मिम्खा स्मारिका**, (२०६३) ।

भटराई, धनपति : **नेपाली भाषामा क्रियाका काल, पक्ष र भाव**, एम.ए. शोधपत्र नेपाली
केन्द्रीय शिक्षण विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर, (२०४५) ।

मोरिन वि.ली, **बायुड राई : अ सोसिओलिङ्ग्युष्टिक सर्भे**, सिनास : त्रि.वि., कीर्तिपुर,
काठमाडौं (सन् २००५) ।

राई, कैलाशकुमार, **नेपाली र चाम्लिङ भाषाका त्रियापदावलीको तुलनात्मक अध्ययन**
एम.ए. शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय शिक्षण विभाग : त्रि.वि., कीर्तिपुर (२०५५) ।

राई, गणेश, सम्पादक, **लिब्जु-भुम्जु**, त्रिभाषिक त्रैमासिक, बाहिड राई विशेषांक, (वसन्त
२०५६) ।

राई, दिनाराज, बाहिड राई जातिको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था, एम.ए. शोधपत्र, समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग: त्रि.वि., कीर्तिपुर (२०६१) ।

राई, नोवलकिशोर, 'राई (खम्बू) 'भाषाहरूको विकास गर्ने जमर्को गर्दा', युगध्वनी, (चैत्र २०४८) ।

त्रिपाठी, वासुदेव, महादेव अवस्थी र पारशमणि भण्डारी, नेपाली व्याकरण र रचना , एकता प्रकाशन : काठमाडौं, (२०६४) ।